

15-09-2023

En undersøgelse af ex-muslimers frafaldsproces

Kandidatspeciale i socialt arbejde v.
Aalborg Universitet 2023

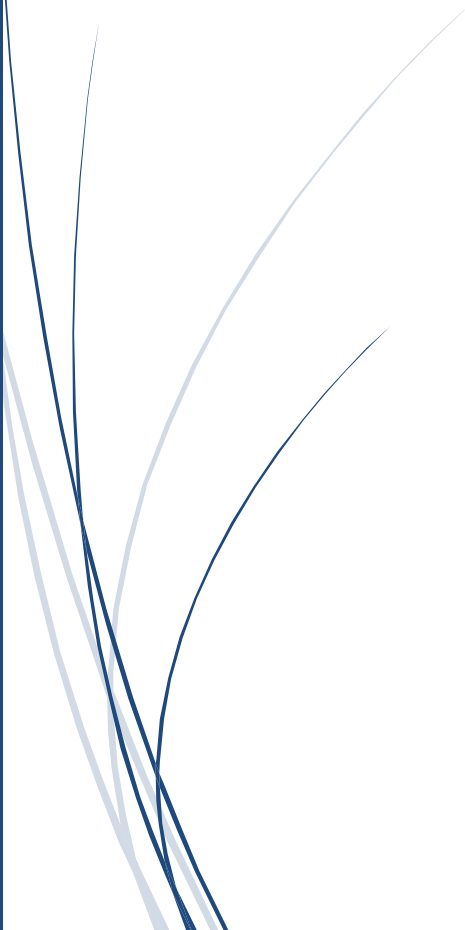
Jeannie Wittwer

studienr.: 20201466

Aalborg Universitet

Vejleder: Inger Glavind Bo

Anslag: 112.492

Abstract

This thesis examines the opportunities and barriers ex-Muslims experience in establishing a new identity.

The study is based on qualitative interviews with ex-Muslims, seeking insight into the identity work and identity search processes ex-Muslims experience in connection with their decay process and the establishment of a new identity.

The study's findings show that leaving Islam is typically associated with long-term identity work, as the Muslim identity marker is based on a collective community with a deep-rooted norm in which it is considered taboo to leave Islam.

The consequences of this are that apostasy is often a lengthy process for the individual, who encounters resistance in both his own habitus, but especially in relation to the reactions of the surroundings. Therefore, many choose to hide their apostasy and live a double life, which can lead to dissatisfaction. According to the study, the ex-Muslims who come out more or less publicly with their apostasy are often stigmatized and often experience having to defend their choices in their encounter with their surroundings.

Indholdsfortegnelse

Kapitel 1 Indledning	4
Viden om frafald i islam	5
Religionsfrihed	7
Problemfelt	7
Problemformulering	8
Afgrænsning	8
Videnskabsteori	9
<i>Socialkonstruktivisme</i>	10
Kapitel 2 Metode	11
<i>Kvalitative livshistorie interview</i>	11
<i>Interviewguide</i>	12
<i>Rekruttering af informanter</i>	13
<i>Interview af informanter</i>	14
<i>Bearbejdning af interview</i>	15
<i>Etiske overvejelser</i>	15
<i>Metodiske overvejelser</i>	16
<i>Analysestrategi</i>	16
Kapitel 3. Teori	17
<i>Rolle- exit</i>	17
<i>Fase 1. Tvivl</i>	17
<i>Fase 2. Alternativer</i>	18
<i>Fase 3. Vendepunktet</i>	19
<i>Fase 4.Oprettelse af eks-rollen</i>	19
<i>Erving Goffman</i>	20
<i>Axel Honneth</i>	22
Kapitel 4 Analyse	24
Exit fra islam	26
<i>Tvivl</i> -	26
<i>Alternativer</i>	35
<i>Vendepunkt</i>	38
<i>Oprettelse af eks-rollen</i>	40

<i>Identitetsmarkør</i>	43
Konklusion	47
Litteraturliste	49

Kapitel 1 Indledning

Dette speciale omhandler frafald fra islam, som er en kompliceret proces, som de seneste år har oplevet en støt stigende tilgang af muslimer, som frafalder. Det estimeres at omtrent flere tusind forlader islam årligt, men dette er svært at validere, eftersom utallige muslimer også frygter for konsekvenserne ved at tilkendegive deres frafald offentligt, da frafaldet kan føre til negative følger på virkninger fra ex-muslimernes omgangskreds, familier og bekendte. Denne tendens står som kontrast til tidligere tilslutning til islam fra ikke-muslimer. Daniel Pipes som er politisk kommentator inden for udenrigspolitisk affære og Mellemøsten har blandt andet udtalt sig i 2021 ved David Horowitz Freedom Center i 2021 vedrørende denne tendens. I sin tale understreger han at det er første gang i islams 1400-år gamle historie at der forekommer en mere eller mindre organiseret fravalg af islam. Dermed er samtiden vidne til et historisk fænomen, som ikke tidligere er set i islams historie. Frafald fra islam er særligt et voksende fænomen inden for den vestlige verden, hvoraf fænomenet, har resulteret i at flere muslimer bosat på den vestlige halvkugle har fravalgt islam. Årsagerne til stigningen af frafald fra islam i de vestlige samfund kan skyldes flere faktorer. Heriblandt kan man sammenligne frafaldstendensen i vesten med mellemøstlige lande. Vestlige lande abonnerer på frihedsrettigheder og tildeler alle borgere religionsfrihed. Dermed findes der ikke sanktioner ved at frafalde en given religion i vestlige lande, hvoraf det modsatte tilfælde udspiller sig i flere islamiske lande. I islamiske lande kan man risikere fængsels-og/eller dødsstraf ved frafald. Dermed har muslimer i vesten større beføjelser og rettigheder til at træffe selvstændige beslutninger, som blandt andet kan lede til frafald af deres religiøse tilhørsforhold til islam. Heriblandt kan man ikke underkende at dette fænomen også kan have vokset i kraft af at ex-muslimer har startet en bevægelse i Tyskland ved stiftelsen af Centralrådet for ex-muslimer i 2007. Dermed har ex-muslimer eller muslimer, som er tvivlende ved deres religiøse tilhørsforhold fået et talerør, som belyser og arbejder for at kritisere islams indflydelse og givet ex-muslimer et fællesskab, som de kan blive indlemmet i. Desuden er det vigtigt at nævne at fænomenet med at forlade islam også kan have vokset i kraft af der sidenhen er stiftet flere organisationer, som varetager ex-muslimers interesser. Dette ses også i forbindelse med stiftelsen i 2020 af Foreningen Frafalden, som har samme standpunkt til islam og fungerer som et støttesystem til ex-muslimer i Danmark. Dermed har dette fænomen spredt sig på tværs af landegrænser, hvilket også har givet danske ex-muslimer muligheden for et fællesskab og støtte. Med baggrund i mit frivillige virke som socialrådgiver i foreningen er jeg bekendt med

de problemstillinger og udfordringer som ex-muslimer møder i forbindelse med deres forfaldsproces, hvilket danner baggrund for specialets motivation.

Viden om frafald i islam

Ved litteratursøgning til nærværende speciale kunne det konstateres at der findes relativt lidt forskningsbaseret viden om frafald i islam - særligt i henhold til et sociologisk perspektiv.

Den forskningsbaserede viden udgøres primært af tre undersøgelser.

Den første er bogen *The Apostates: When Muslim Leave Islam* (2015) af Simon Cottee, som er baseret på feltstudier og interview med ex-muslimer i UK og Canada i perioden 2011 til 2013.

Den anden undersøgelse er udført på vegne af "British Pakistani Christian Association", hvor Lewis, N. har undersøgt effekter og hadforbrydelser mod ex-muslimer i UK (Lewis, 2017. *Hate crimes in the UK Against Ex-Muslims: Experiences, Effects and Recommendations*).

Derudover findes en masterafhandling af Anniesa Hussain, som med udgangspunkt i en kvantitativ og komparativ tilgang sætter fokus på, hvorvidt vestlige muslimer har religionsfrihed, set i lyset af chikane og forfølgelse af ex-muslimer i UK (Hussein, 2021. *Challenging whether Freedom of Religion exists in the United Kingdom, with regards to the rise in persecution of Apostates from Islam*. University of Nottingham).

Hussain konkluderer, at religionsfrihed kun eksisterer i teorien og i praksis, kun gør sig gældende for et fåtal af vestlige muslimer. Hussain, som selv er ex-muslim, forklarer at frafald kan anskues som en syndig og kriminel handling blandt det muslimske trossamfund og at dette er dybt rodfastet som en religiøs norm, der ikke udelukkende kan isoleres til muslimske lande. Hun kritiserer en manglende politisk stillingtagen og berøringsangst i relation til islams position i vesten, som hun mener er et aspekt der muliggør og vedligeholder fænomenets eksistens i vestlig kontekst.

"I may as well be living in Pakistan that annihilates the belief of freedom of religion, as the comparison of the United Kingdom to a country that continues to witness the killing of religious freedom" (Nisar Hussain; i Hussain 2021:76).

Hussain's påstande kan understøttes af fund hos Cottee og Lewis, der viser at det typisk er forbundet med store vanskeligheder at forlade islam - også i en vestlig kontekst. Selvom nogle

muslimer uproblematisk kan forlade islam, så gælder dette ofte kun et fåtal. Undersøgelserne viser, at de der forlader islam typisk, udsættes for et bredt spektrum af repressalier i form af chikane, diskrimination, trusler og vold fra en række kilder i form af tæt og udvidet familie, venner og samfundet som helhed. Udover den direkte vold eller trusler herom, så beskriver informanterne også andre former for chikane, diskrimination og stigmatisering, som foregår mere i det "skjulte". Eksempelvis i form af økonomisk boykot af forretninger, bagvaskelse, mobberi eller afstandtagen på arbejdspladser, skoler og universiteter (Cottee, 2015 & Lewis, 2017).

Fund hos Lewis (2017) viser at hadforbrydelser mod ex-muslimer sjældent anmeldes til myndighederne, og politiet bliver typisk kun underrettet i de mere alvorlige tilfælde. Dette skyldes, at ofrene ikke ønsker at opildne til yderligere potentielle konflikter, men også fordi flere af dem er bange for ikke at blive taget alvorligt - hvori flere informanter peger på egne eller andres tidligere erfaringer, som har været utilfredsstillende. I forlængelse herfra udtrykte flere af dem en dyb frustration over regeringen, som flere mener "*ikke vil se virkeligheden i øjnene*" og efterlyser i den henseende politikere, procedurer og viden hos fagfolk til håndtering og registrering af hadforbrydelser mod ex-muslimer (Lewis, 2017:19).

Selvom nogle familier er villige til at acceptere et frafald, hvis det holdes hemmeligt, så fortæller undersøgelsens informanter, at dette typisk ikke holder i længden. De beretter om at familien på et senere tidspunkt endte med at reagere aggressivt, voldeligt eller med udskamning i et forsøg på at retlede vedkommende tilbage til islam (Lewis, 2017:5).

Ex-muslimer vælger derfor ofte at skjule deres frafald og leve et dobbeltliv, idet de er bevidste om, at en status som ex-muslim ofte medfører en reel risiko for forskellige former for repressalier og negative reaktioner - heriblandt tab af familie, venner og bekendte, hvilket ofte leder til intens ensomhed, depression og skyldfølelse.

Konsekvenserne ved at leve et dobbeltliv har ofte alvorlige konsekvenser, som kan lede til forskellige former for mistrivsel. Det konkluderer en rapport fra Etnisk Ung.

(Hviid, 2014. *Dobbeltliv'. En rapport om baggrunden for og konsekvenserne af at leve et dobbeltliv for unge med æresrelaterede problemer*). Etnisk Ung er et rådgivningstilbud, der har eksisteret siden 2002 og ifølge dem er problemet både stort, i stigende vækst og forskningsmæssigt underbelyst. Rapporten viser at mange unge med anden etnisk baggrund

oplever æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol, som i en “dansk kontekst er uacceptabel og kan sidestilles med andre former for overgreb” (ibid) .

Religionsfrihed

Religionsfrihed omhandler individets ret til at have og føre en overbevisning, således at man frit kan skifte, beholde, og antage en religiøs overbevisning, ligesom man har ret til ikke at tro. Religionsfriheden er en menneskeret, som er sikret og defineret i en række traktater og erklæringer - heriblandt den Europæiske Menneskerettighedskonvention, EMRK, og i FN's Verdenserklæring om Menneskerettigheder og subsidiært i den danske Grundlov § 67. Den danske stat er ansvarlig for at sikre retten til tros- og religionsfrihed, og har samtidigt en forpligtelse til at beskytte borgere mod diskrimination på grund af deres religiøse overbevisning.

I flere muslimske lande findes der restriktioner og love imod blasfemi og religiøs konvertering, hvori et frafald fra islam kan medføre dødsstraf, anden fysisk afstraffelse eller fratagelse af et bredt spektrum af individets rettigheder - eksempelvis forældremyndighed eller retten til at arve. Dette har medført kritik fra flere vestlige lande, som mener at der er behov for at fremdrage og minde om religions - og trosfrihed som en menneskerettighed (Udenrigsministeriet 2019, Regeringens *særlige indsats for religions - og trosfrihed og religiøst forfulgte - herunder kristne*). Derfor har den danske regering indgået et globalt samarbejde for religions- og trosfrihed, som er særligt målrettet, særligt *målrettet* Mellemøsten og Nordafrika, hvor der er observeret nogle af de værste overgreb (ibid).

Problemfelt

Med udgangspunkt i de universelle menneskerettigheder og religionsfrihed, kan der argumenteres for en problemstilling mellem hvad der *burde* være og hvordan det forholder sig i praksis. Undersøgelserne og praksiserfaringer viser, at dette ikke udelukkende kan isoleres til muslimske lande, men i høj grad også gør sig gældende i en vestlig kontekst - og det er et problem, som jeg er blevet nysgerrig på at undersøge nærmere.

Eftersom der findes et stort forskningshul, finder jeg det i første omgang relevant at afdække hvorledes danske ex-muslimer oplever et frafald, og hvorledes det håndteres af omgivelserne, med også hvorfor fænomenet er i stigende vækst, på trods af udfordringerne og den reelle fare

der er forbundet med et frafald. Jeg er derfor blevet nysgerrig på hvilke muligheder og barrierer ex-muslimer oplever i etablering af ny identitet.

Problemformulering

Med afsæt i problemfeltet ønsker jeg at belyse hvilke muligheder og barrierer ex-muslimer oplever i etablering af ny identitet, med udgangspunkt i følgende spørgsmål:

Hvordan opleves og håndteres en forfaldsproces fra islam?

- Hvilket identitetsarbejde er indlejret heri - og hvor stor en rolle spiller den tidligere identitet i forhold til etablering af en ny identitet?

Afgrænsning

Specialets undersøgelse tager udgangspunkt i en kvalitativ tilgang, baseret på fem livshistoriske interviews med ex-muslimer bosiddende i Danmark. Undersøgelsens indgangsvinkel er således baseret på en aktør tilgang, hvori der lægges vægt på informanternes erfaringer og oplevelser, hvorigennem mening og motiver for handling søges belyst i både den bagudskuede og fremadrettede identitet.

Psykologen Erik H. Erikson hævdede at vi historisk set først begynder at tale om identitet, i det øjeblik, identiteten bliver et problem (Brinkmann, 2008:9). Selvom identitetsspørgsmålet ofte besvares ud fra de psykologiske teorier, så peger flere samfundsforskere også på den historiske bevidsthed - tid og rum, som et vigtigt element for forståelse af identitet i form af menneskernes meningsfulde aktiviteter findes i de sociale praksisser(ibid). På den måde kan identitet anskues i forskellige perspektiver og også på forskellige niveauer. Specialet læner sig op ad den sidstnævnte forståelse af identitet ud fra den antagelse "at en meningsfuld tilværelse ikke kan bygges på selvrealisering alene" (Brinkmann 2008:10), men også involverer barrierer og muligheder i forhold til nogle givne strukturelle og kulturelle rammesættende betingelser.

Videnskabsteori

Specialets videnskabsteoretiske forståelsesramme er inspireret af hermeneutikkens tilgang og Socialkonstruktivisme. Den hermeneutiske tilgang er en forståelsesorienteret tilgang til at fortolke den sociale verden. I en hermeneutisk tilgang skabes forståelse igennem en vekselvirkning af delperspektiv og helhedsperspektiv, ud fra den antagelse at helhedsperspektivet ikke kan forstås uden at forstå de delperspektiver, som helhedsperspektivet består af, og omvendt kan de enkelte delperspektiver ikke forstås uden at forstå helhedsperspektivet (Guldager, 2015:117-120).

I den hermeneutisk forståelse bevæger jeg mig indenfor en fortolkningshorisont, som er ens egen tankeverden, hvor enhver fortolkning af os selv eller omverdenen løbende udvikler og forandrer sig, i takt med ens erfaringer. Denne forståelseshorisont kaldes også forforståelse.

Forforståelse anses ikke som et problem for forskningen, men derimod som en forudsætning og et grundvilkår, for at vi kan forstå genstandsfeltet. Vi fortolker ud fra vores egen forforståelse, og for at komme frem til en ny forforståelse må vi lade egen forforståelse støde sammen med andres forforståelse. Hvorved der sker en horisontsammensmeltning. (ibid).

Mit primære mål er at tage afsæt i informanternes subjektive fortællinger om deres oplevelser af fænomenet. I samtalen med informanterne er det derfor vigtigt sætte min forforståelse i spil, samt være åben overfor at lade min forforståelse ændre sig. Dog er jeg bevidst om, at min fortolkning aldrig kan være helt neutral, når jeg søger at tolke allerede fortolkede oplevelser af fænomenet fra mine informanter.

Efter interview med informanterne vil jeg holde de præsenterede fænomener op mod min forforståelse og på ny fortolke. Forforståelsen er derfor vigtigt, fordi det er den viden, jeg har i forvejen, og det er interessant om denne viden bliver af-, eller bekræftet, eller om jeg opnår en ny forståelse.

Ovenstående er grundlaget for, jeg har valgt den hermeneutiske tilgang, da det giver mig muligheden for at bringe min egen forforståelse i spil. I den fænomenologiske tilgang er dette et manglende aspekt, og forforståelse må ikke være til stede, og det er efter min mening ikke muligt for at analysere og bearbejde den indsamlede empiri uden at inddrage min egen forforståelse og tolke herud fra (Guldager, 2015:.121).

Jeg er interesseret i at få indsigt i de subjektive erfaringer og udfordringer, som ex-muslimere oplever i form af at have forladt islam. Ydermere, er jeg interesseret i at fremlægge årsagerne, forudsætningerne og virkningen af deres valg, samt hvilke efterdønninger dette har for deres fremadrettede identitets- og livsanskuelse i henhold til etablering af ny identitet i samfundet.

Hermed finder jeg den hermeneutiske tilgang brugbar i specialets undersøgelse, der ønskes at tolke informanternes udsagn og oplevelser (Guldager, 2015).

Socialkonstruktivisme

Socialkonstruktivismen ser tilbage på, hvordan videnskaben i verdenshistorien fungerede, samt hvordan mennesket og samfundet i samspil har ændret sig gennem tiderne. Der tages udgangspunkt i sprogets magt, hvordan det objektivt ses i verden kontra, hvordan det subjektivt forholder sig i den enkeltes syn. Derigennem har de samfundsmæssige strømninger frembragt en objektiv kultur for, hvordan virkeligheden skal være i samfundet, hvordan vi skal agere og tilpasse os, for at passe ind i det normative samfund. Alt efter hvilket perspektiv vi anlægger, opfatter vi den viden vi har som sand og objektiv, da det mest grundlæggende spørgsmål socialkonstruktivismen rejser er netop spørgsmålet om, hvordan vi skal forstå forholdet mellem tænkning og virkelighed, mellem subjekt og objekt (Guldager, 2015 :175-176).

Socialkonstruktivismen hævder, at den virkelighed, vi søger at erkende, aldrig er den “virkelige virkelighed”, men derimod altid er en fortolket virkelighed, altså en subjektiv fortolkning af verden. Den måde, vi omtaler vores oplevede virkelighed på, er altid subjektiv set ud fra aktørperspektivet, og påvirkelig af og underlagt de tendenser og strømninger, der er i samfundet.

Kort sagt så spreder en “ny virkelighed” sig som ringe i vandet, nemlig gennem sprogets magt. Den toneangivende diskurs i samfundet bliver til “ny virkelighed”, og den diskurs der er fælles forståelse for, sætter standarden for normer og værdier, som vi alle prøver at efterleve. Det er også her vi kan opleve vores “virkelighed” sættes på prøve ved, at kritikere stiller spørgsmål om validiteten af den sandhed, som vi har antaget som fælles virkelighed (Fuglsang, Olsen, & Rasborg, 2013).

Fremlæggelse af videnskabelig empiri er afgørende for, om vi accepterer den nye evidens som ny viden. Når det sker, er vi under pres, for det kræver, at vi skal acceptere en ny virkelighed, da det rækker ved vores grundlæggende tillid til de samfundsmæssige strukturer, som vi selv har været med til at konstruere, og har overladt de overordnede opgaver i samfundet. En ny virkelighed bliver implementeret som værende sand, og er der majoritet om denne nye fællesforståelse, ændres diskursen og den konsensus, der er fælles forståelse for, som et paradigmeskift i den oplevede virkelighed. (Fuglsang, Olsen, & Rasborg, 2013: 326-327). Da menneskets oplevelser og forståelse af den verden, som de agerer i, bliver italesat af den fælles diskurs i samfundet, finder jeg det relevant at inddrage hermeneutikken sammen med socialkonstruktivisme (ibid:147-148).

Dette indebærer en fordomsfri tilgang og objektivitet tilgang informanternes erfaringer, oplevelser og tanker, i forbindelse med hvad majoriteten anser som en *normal* kultur, samfund og identitet.

Når vi sammenholder disse to videnskabelige teorier, får vi et nuanceret billede af det "oplevede" liv, set ud fra individets synspunkt, men også det ønskværdige liv, set ud fra det normative samfund (Hougaard & Højbjerg, 2015:12; Guldager, 2015).

Dermed kan man med en socialkonstruktivistisk tilgang beskrive og forklare hvordan fænomenet bliver konstrueret ud fra de førnævnte refleksioner (Bundesen, 2016).

Kapitel 2 Metode

Følgende kapitel beskriver specialets metodiske tilgang og refleksioner i henhold til at redegøre og begrunde de metodiske valg. Dette har til formål at beskrive den proces, der har frembragt undersøgelsens fund ud fra det rationale, at transparens i forhold til den videnskabelige proces skaber bedre forudsætninger for at vurdere undersøgelsens resultater.

Kvalitative livshistorie interview

Specialet benytter den kvalitative metode i form af interviewet.

Styrken ved den kvalitative interviewmetode er, at den kan komme i dybden med et givent emne og dermed undersøge en tematik mere indgående og få nuancer i form af perceptioner og erfaringer, som gør, at man har mulighed for at dykke ned i fænomenets dybere og mere fundamentale lag, således at man kan få belyst fænomenet i dets kompleksitet.

På den måde er metoden særlig brugbar hvis man, som nærværende speciale, søger at “identificere og bestemme endnu ikke kendte eller utilfredsstillende kendte fænomeners egenskaber og indhold” (Guldager, 2015:107).

Formålet med interviewet er, at det skal udgøre et empirisk materiale, som danner en nuanceret anskueliggørelse af interviewpersonernes livsverden. Det er ud fra dette perspektiv - med den kvalitative metodes forcer in mente - at den er brugbar og formentlig vil give de bedste resultater i henhold til undersøgelses formål.

Livshistorieinterviewet anvendes, som metode til at få indblik i “den anden verdens” ved at lytte, observere og stille uddybende spørgsmål, hvorved der kan skabes en dybere forståelse for personens liv og de faktorer der har påvirket udviklingen, formet livet og identitet. Dette anvendes med inspiration fra den biografiske narrative tilgang, som kendetegnet ved at have fokus på personlige følelser og erkendelser, som er erhvervet og internaliseret via tidligere erfaringer, begivenheder og hændelser gjort i det individuelle livsforløb (Thomsen, Glavind Bo & Christensen 2016:20). På den måde er metoden brugbar til specialets formål, der ønsker at få indsigt i både den bagudrettede og den fremadskuende identitet, relateret til ex-muslimers transformation - og exit proces.

Interviewguide

Der tages udgangspunkt i en semistruktureret interviewguide med en meget eksplorerende tilgang. Den eksploderende tilgang til undersøgelsens felt har betydet bevidsthed om at undgå lukninger i forskningsprocessen. I denne sammenhæng har det således været et essentielt fokuspunkt at interviewet ikke er foretaget med udgangspunkt i en stramt koreograferet dialog, og derfor er der heller ikke på forhånd udarbejdet en interviewguide, men derimod blot skabt motivation i forhold til at kunne tale frit om det forud aftalte emne. Denne tilgang skaber en fleksibilitet, der giver en mere autentisk og uprovokeret fortælling i forhold til at anskueliggøre informanternes livsverden, som igen kan skabe en anden viden, andre dimensioner og nye erkendelser, end en mere struktureret interviewform ville kunne have faciliteret.

Det bør dog anføres, at fraværet af formel struktur ikke er lig med en fuldtone fri dialog, idet der allerede på forhånd er blevet informeret omkring den tematiske ramme omkring interviewet

som samtalen skal dreje sig om, og disse aspekter er således definerende for den retning samtalen tager. Med udgangspunkt i livshistorieinterview er det således blevet prioriteret, at informanterne har følt en frihed og en naturlighed i dialogen, så den subjektive, uprovokerede, rene fortælling kan træde frem. Dette er tilstræbt gennem relativ passivitet ved at lade ordet komme ad sig selv og at prioritere pauser i dialogen, inden eventuelle opfølgende spørgsmål blev fremsat, ligesom spørgsmålenes udformning hovedsageligt har været åbne og fleksible, med det formål at udfolde informanternes svar.

Konkret har jeg taget udgangspunkt i semistruktureret guide med en meget eksplorativ tilgang, i form af arbejdsdefinitionen i henhold til udforskninger af hvilke muligheder og barrierer informanterne oplever inden for problemformuleringens ramme, som har et overordnet fokuspunkt på identitetsbegrebet. Jeg har derfor ikke haft en interviewguide, men blot et stykke papir med problemformuleringen i henhold til fokuspunkter på muligheder og barrierer centreret omkring identitetsspørgsmålet.

Rekruttering af informanter

Kontaktetablering til informanter er sket igennem mit private og professionelle netværk - via direkte forespørgsler til enkeltpersoner og via et opslag i foreningen Frafaldens lukkede Facebook gruppe.

Dermed kender jeg nogle af informanternes historier i forvejen - nogle bedre end andre. Dette skal forstås i forhold til at foreningen Frafalden også har mere eller mindre anonyme medlemmer der ikke interagerer aktivt i FB-gruppen eller ved diverse sammenkomster og events der arrangeres.

Parametrene for udvælgelse af informanter har omhandlet et krav om at være såkaldt "født muslim". Derudover har det været et krav, at informanterne skulle kunne beherske dansk på et niveau der tillader at gennemføre interviewet ubesværet og sikre gensidig dialog.

Desuden har det været tilsigtet, at informanterne retroperspektivet og nutidigt har kunnet reflektere over egen situation og været myndig, set i relation til ansvar og bevidsthed omkring samtykke af interviewets og undersøgelsens formål - hvorved en 18 års aldersgrænse har været et minimumskrav i forhold til udvælgelseskriterier. Derudover har der været et ønske om en nogenlunde ligelig fordeling af køn, og en variation i forhold til etnicitet og kulturel baggrund

ud fra et ønske om at isolerede den religiøse fællesnævner i forhold til forståelse af rolle-exit processen.

Specialets informanter er:

- 1.Hamza
- 2.Ali
- 3.Amina
- 4.Sara
- 5.Aicha

Alle informanterne er bosiddende i Danmark. De er enten født i Danmark eller kommet hertil med deres forældre tidligt i deres barndom - på nær Aicha, som kom til Danmark for 12 år siden via familiesammenføring med sin mand. Aldersmæssigt fordeler de sig fra starten af tyverne til slutningen af trediverne. De har forskellig etnicitet og kulturel baggrund.

Interview af informanter

Inden interviewet blev alle informanter informeret omkring de formelle rammer - herunder interviewets formål, samtykke, retten til at tilbagekalde sit samtykke, samt planlægning, hvor disse fik lov til at bestemme, hvor interviewet fysisk skulle eksekveres.

Eftersom der var tale om en relativ stor geografisk spredning i forhold til de enkelte informanter - samt et ønske herom - blev alle interviewene gennemført online med kamera via enten Messenger eller Signal. Signal er en krypteret kommunikations-app, hvilket indebærer, at tredjepart ikke kan få uautoriseret adgang til samtaler eller informationer, der er blevet delt gennem kommunikationen, hvilket var en væsentlig faktor for enkelte af de medvirkende.

Der blev med de medvirkendes samtykke lavet lydoptagelser af samtalerne på smartphone i forhold til at kunne gennemføre transskribering og kodning efterfølgende - men også for at holde fokus gennem samtalerne ved at være lyttende, reflekterende og nærværende. I tråd med Kvale og Brinkmann`s (2009) anbefalinger blev der både til at starte med - men også i forbindelse med samtalens slutning - gennemført henholdsvis en briefing og debriefing i forhold til, hvis den medvirkende havde spørgsmål eller skulle være i tvivl om interviewets formål og rammerne for den enkeltes medvirken.

Bearbejdning af interview

Efter gennemførelsen af interviewene blev de gennemlyttet og derefter transskriberet. Herefter blev interviewene atter gennemlyttet, hvilket afstedkom nye erkendelser og nuancer, som blev tilføjet det forståelsesbillede, der i forvejen var blevet skabt, hvilket igen kunne anvendes til efterfølgende fortolkning og forståelse, ligesom det undervejs blev erkendt, at enkelte pointer, som kunne have fortjent en uddybning, ikke var blevet opfulgt, da det på det konkrete tidspunkt enten ikke var skønnet relevant eller på grund af manglende bevidsthed om den potentielle væsentlighed. Derfor ville det have været nyttigt at kunne gentage interviewene, som en slags efterfølgende uddybende kortere samtale i henhold til at skabe mere indsigt og opnå flere nuancer.

Etiske overvejelser

Der har i forbindelse med den metodiske indsamling af empiri gennem interviewdelen været en række etiske overvejelser, som har været uomgængelige i forhold til at opretholde en forsvarlig og etisk videnskabelig praksis.

I forbindelse hermed er det relevant at anføre, at anonymisering altid er en væsentlig del af den kvalitative forskningsmetode (Bengtsson & Mølholt 2020:194), og denne anonymisering er blevet forløst gennem sletning af informationer, der kan lede til identifikation af specialiets informanter, hvilket er et udtrykkeligt ønske fra nogle af de medvirkende, da deres samtykke eksempelvis hviler på netop dette princip. Dette ud fra en bevidsthed om, at en afsløring af deres medvirken og de tanker og den viden, de bidrager med, kan medføre alvorlige konsekvenser for deres livskvalitet og sikkerhed. Alle informanterne er således blevet pseudonymiseret ved at deres navn, etnicitet og præcise alder er sløret.

Dog erkendes det, at der i det unikke i hver enkelt fortælling forefindes identifikationsmarkører, hvilket umuliggør en fuldkommen anonymisering, hvilket betyder at informanterne vil kunne identificere sig selv.

Et andet etisk aspekt har omhandlet det at facilitere en tillidsfuld atmosfære og relation, der indbyder til åbenhed. Dette har været særligt væsentligt, idet der er tale om, tematikker af følsom karakter. Derfor er det blevet prioriteret at skabe en empatisk og imødekommende tilgang både verbalt og nonverbalt for at skabe et respektfuldt, fordomsfrit og konfidentielt rum

i henhold til at skabe en følelse af tryghed for interviewpersonerne. Dog er det også erkendt, at interviewpersonerne potentielt kan efterlades med en følelse af retraumatisering, når de genfortæller deres historier. Her er det væsentligt at anføre, at tilbagemeldingerne fra de medvirkende har været positive, og at disse har oplevet det som en forløsende oplevelse at deltage, hvilket også viser sig ved, at samtalerne har været lange, og at samtalen uformelt fortsatte efter endt interview. På baggrund af ovenstående må det sluttes, at specialiets informanter for nuværende ikke har haft u hensigtsmæssige følger af deres deltagelse, såfremt dette efterfølgende skulle ske, så var det en væsentlig del af debriefingen, at de er velkommen til at tage kontakt i forhold til at dele deres refleksioner.

Metodiske overvejelser

I udarbejdelsen af undersøgelsens design er der blevet taget højde for fænomenets manglende forskningsmæssige belysning, hvorved der er prioriteret en induktiv eksplorativ tilgang i form af frihed og mulighed for at udforske flere perspektiver. Dette er prioriteret ud fra den erkendelse af, at denne tilgang kan være en ulempe, idet interviewet potentielt kan pege i mange forskellige retninger og fokuspunkter, og i forlængelse herfra en tidskrævende proces i henhold til systematisering af data. I den kvalitative interviewform skabes der desuden gensidig påvirkning, som reelt gør, at man som spørger og lytter er medproducent på informanternes fortælling, idet spørgsmål, informationer eller dialog i det hele taget ud fra et givent emne uundgåeligt vil påvirke den enkeltes refleksioner, erkendelser og fortællinger i en eller anden grad. Der kan således argumenteres for at der forefindes et usikkerhedsmoment, idet "interview konteksten og den viden der skabes her, er et produkt der skabes i den sociale interaktion mellem lytter og fortæller" (Hastrup 2017 :93). Den metodiske fremgangsmåde - heriblandt den meget subjektet baserede empiri og det hermeneutiske fortolkende perspektiv - betyder at metoden ikke kan efterprøves i sin nøjagtig samme form, hvorved der heller ikke kan udtrækkes statistisk generalistisk eller objektive universelle sandheder ud af undersøgelsens fund.

Analysestrategi

Kodningsprocessen har jeg taget udgangspunkt i en åben meningskodning, hvor de kvalitative data er blevet reduceret til mere bearbejdelige størrelser ved at identificere centrale hoved- og undertemaer. Jeg har således tilstræbt at lade empirien tale sit eget sprog, således at jeg forfølger de temaer der er rigeligt repræsenteret og dermed undgå at trække et sæt begreber eller en teori ned over materialet (Hastrup et al. 2017:55).

Der er således ikke taget udgangspunkt i en forudbestemt teori inden kodningsprocessen - hvorfor de valgte teorier er blevet til på baggrund af de tematikker der fremtræder i empirien.

Kapitel 3. Teori

I dette kapitel præsenteres et teoretisk grundrids og begreber, som der anvendes hyppigt i analysen

Rolle- exit

Helen Ebaugh's rolle-exit-teori, der beskæftiger sig med transformationsprocessen af frigørelse fra en central rolle til skabelse og genetablering af en ny rolle og selv identitet (Ebaugh 2013:43). Ebaugh er tidligere katolsk nonne, professor i sociologi og forfatter til flere bøger, heriblandt "Becoming an Ex" (1988), som er baseret på en undersøgelse af 185 menneskers erfaringer med rolle-exit. Disse erfaringer har dannet grundlag for en teoretisk procesmodel, som er inddelt i fire faser der tydeliggør at exit-processen sker over tid og sjældent er en pludselig beslutning, men følger en række begivenheder som kendetegner en naturlig sekvens for individer der forlader en central rolle. Disse faser består af henholdsvis fase 1. *Tvivl* 2. *Alternativer* 3. *Vendepunkter* og 4. *Oprettelse af ex-rollen*.

Fase 1. Tvivl

Den første fase er karakteriseret ved tvivl, som er det tidspunkt, hvor individet begynder at tvivle på den givne rolleforpligtelse. Dette medfører ifølge Ebaugh *cuing-adfærd*, som i første omgang er ubevidst, men indikerer en aktuel utilfredshed med en aktuel social rolle. *Cuing-adfærd* kan betegnes værende signaler, som især opfattes af mennesker der er betydningsfulde i exitternes liv, hvori *cuing-adfærd* fungerer som indikatorer for, at individet er utilfreds. Hvis betydningsfulde andre reagerer negativt på sådanne signaler har exitteren en tendens til at revurdere omkostninger og fordele ved given rolle udførelse, og tvivl processen kan således blive forstyrret, idet individet genfortolker situationen, fremhæver de positive aspekter af rollen, indtil en fremtidig situation eller begivenhed igen rejser tvivl og den proces.

I nogle tilfælde ignoreres andres negative reaktioner, og individet vil opsøge andre individer, der vil forstærke deres tvivl. Positive reaktioner fra betydningsfulde andre på denne *cuing-adfærd* fører til yderligere forstærkning af tvivl og til den negative fortolkning af begivenheder, der efterfølgende opstår. Sådanne hændelser tolkes som yderligere bevis på hvor ubærlig en given rolle er.

Tvivl fasen kan variere betydeligt i et tidsperspektiv. Ebaugh's undersøgelse viser, at processen kan tage mellem 2 uger og treogfyrre år (ibid:113). Blandt de faktorer, der bestemmer, hvor længe individet

befinder sig i tvivl fase er blandt andet forbundet med graden af bevidsthed, graden af kontrol over exit, institutionalisering og om individet er en ensom tvivler eller del af en gruppe mennesker der begynder at sætte spørgsmålstegn ved deres rolleforpligtelse.

Graden af bevidsthed er forbundet til hvilke faktorer der er inden for individets kontrol og hvilke der ikke er, og hvorvidt en excitering er forbundet med social godkendelse eller misbilligelse. samfundets forventninger - heri institutionaliseringen og rollens centralitet - påvirker således exit-processen i forhold til afgang, men også ift. tilpasning efter exit.

Det mere bevidste individer er om deres rolle utilfredshed og jo mere kontrol de føler, de har i at træffe et rollevalg, jo kortere tvivl stadiet af exit processen.

Ligeledes vil personer som er en del af en gruppe af andre, der er i tvivl, opleve kortere exit-processer end personer, der kæmper alene med deres tvivl.

På det tidspunkt, hvor individer bliver klar over, at de ikke længere har lyst til at opfylde forventningerne til deres roller, går de ind i den anden store fase af rollen-exit-processen, som er karakteriseret ved søgen efter levedygtige alternativer (ibid: 230- 254).

Fase 2. Alternativer

Hvor den indledende fase var karakteriseret ved tvivl om en aktuel rollesituation, så er anden fase karakteriseret ved en periode hvor individet opsøger og vurderer alternative roller.

Alternativ søgeadfærd er i bund og grund en komparativ proces, hvori indfødte roller evalueres i forhold til omkostningerne og belønningen af ens nuværende rolle. Mens de etablerede roller er bekendt med omkostningerne og belønningen af deres nuværende roller, er de fleste alternative roller mindre velkendte. På det tidspunkt, hvor individet står over for det faktum, at de er utilfredse med deres nuværende situation, begynder de mere bevidst udforskning af omkostningerne og fordelene ved alternativer. Mens udforskningen og evalueringen af rollealternativer i virkeligheden er en overvejelse og rationel proces, er der også mange spontane, ikke-rationelle, følelsesmæssige elementer involveret.

Den proces hvori individet begynder at søge alternativer har en tendens til at blive bevidst på dette tidspunkt og tjener som begrundelse for forfølgelse af alternativer - negative reaktioner fra andre vil afbryde eller forsinke alternativ søgning og positiv støtte vil fremme søgningen efter rolle-alternativer. I dette stadie vil individet ofte opleve følelsesmæssig lettelse, idet de indser at et valg er muligt og de ikke nødvendigvis er fanget i deres nuværende rolle. Bevidstheden kan lede til at individet begynder at orientere sig og begynder at fokusere på en eller flere levedygtige muligheder - fx skifte referencegruppe orientering og-eller engagere sig i imaginære og reelle rolle- forestillinger der forbereder dem

Fase 3. Vendepunktet

Fase 3. omhandler vendepunktet, som er den eller de begivenheder der mobiliserer, fremhæver og fokusere bevidstheden om, at gamle roller ikke længere er ønskværdige kombineret med erkendelsen af at exiteren har muligheden for at gøre noget anderledes med deres liv. I nogle tilfælde er vendepunktet store begivenheder i exiterens liv - dog i mange tilfælde er selve begivenheden forholdsvis ubetydelig men får stor symbolsk betydning på grund af tidspunktet hvor der opstår eller det faktum at det symboliserer rolle-ambivalens og kulminationen på utilfredshed.

Relateret til vendepunkts-fasen er oplevelsen af et "vakuum" - som ofte kommer lige inden beslutningen om exit og- eller kort efter udgangen. Vakuumoplevelsen omhandler et sidste tilbageblik, som resulterer i følelser af opstemthed, eufori til vrede, samt frygt og angst over at man har sine fødder i to verdener - både i fortiden og fremtiden. Dette kan aflede rodløshed i form af ikke at høre til nogen steder - ikke at høre til i fortiden og fremtiden er ukendt hvilket kan aflede en ontologisk usikkerhed i form af frygt og angst .

Løsningen af disse følelser er ifølge Ebaugh tæt knyttet til succesfulde bestræbelser på at begynde at tilpasse sig en ny rolle i samfundet, hvor individer er i stand til at inkorporere fortiden.

Processen med at justere og etablere en social identitet gøres lettere og opstår hurtigere for exitere der har bygget broer i deres tidligere roller. Disse broer kan omhandle job, netværk, venner, familie eller hobby m.m. processen med roll-exit opstår hurtigere hos individer der har sådanne broer - de har bedre vilkår i forhold til at bevæge sig ud af vakuum stadiet hurtigere og etablere en ny identitet end excitere der manglede sådanne broer (ibid: 190 -232).

Fase 4. Oprettelse af eks-rollen

Den fjerde og sidste fase i exit-processen handler om oprettelse af ex-rollen. I denne fase handler det ifølge Ebaugh om integration, og at skabe en ex-rolle, hvori den tidligere rolle identifikation skal tages i betragtning og indarbejdes i den fremtidige identitet.

Ebaugh beskriver dette "tømmermændsidentiteten", som er unik for exit-rollen og hvori der er nogle problematiske områder der involverer spændinger mellem individets fortid, nutid og fremtid.

Tømmermændsidentiteten henviser til det faktum at være ex-rollen er anderledes end *aldrig* at have været medlem af en given gruppe eller rollesæt. Ex-rollen indebærer at individet skal etablere sig i en ny rolle og kæmper samtidigt med at blive følelsesmæssigt adskilt fra selvopfattelser og normative forventninger fra tidligere rolle samtidigt med at mennesker i samfundet forventer rolleadfærd baseret på tidligere identitet.

På den måde kan den nye rolle afstedkomme nogle tilpasnings- udfordringer, hvori exiteren er stillet over for problemet med at signalere til andre, at en forandring har taget sted. Her kommer cuing-adfærd i spil igen, idet exciteren signalere til andre at der er sket en forandring og de forventer at blive behandlet anderledes end tidligere. Disse direkte eller indirekte signaler afstedkommer både positive og negative reaktioner, som exiteren må forholde sig til i form af eksempelvis etiketter, stereotypisering og forhandlinger af forestillinger forbundet til rolleudgangen.

Dynamikken i exit-processen involverer således tvivl, skabelse og frigørelse fra en række forpligtelser og forventninger, som ifølge Ebaugh er meget forskellig fra dynamikken som præsenteres i socialiseringslitteraturen, som har ringe vægt på exit- rollens betydning og indvirkning i relation til rest eller holdover-identitet afledt af den tidligere status (ibid:230). Frigørelsen fra gamle roller er ofte en kompleks proces, idet et skift ofte involverer et skift i referencegrupper, venskabs netværk, forhold til tidligere gruppemedlemmer og vigtigst af alt, ændringer i personens egen følelse af selvidentitet.

Ebaugh`s exit-model tydeliggøre således at, en person, der gennemlever en exit-proces og som samtidigt er ved at etablere sig selv i en ny identitet, er opslugt af en række sociale og psykologiske processer, som ofte er smertefulde og mentalt ressourcekrævende. I den sammenhæng er det ifølge Ebaugh et vigtigt øjeblik, når individets venner og familie begynder at tænke på en som andet end en ex. (ibid:192 - 234).

Erving Goffman

Erving Goffman er en mikrosociolog med fokus på individets dramatisering af sig selv i en hverdagssituation, og kan dermed med fordel anvendes i undersøgelser, som omhandler individets interaktion med omverdenen. Jeg har valgt at tage udgangspunkt i Goffmans stigmabegreb og selviscenesættelsesbegreb og herunder begrebsparret frontstage/backstage.

Stigma: Anvendes til at betegne en egenskab, som er miskrediterende. Der skal mindst to individer til for at stigmatisering kan finde sted, hvoraf den ene stigmatiserer og den anden stigmatiseres (Goffman, 2009:45). Begrebet kan ses i sammenhæng med inklusion og eksklusion, da personen som bærer stigma, skiller sig ud. Ydermere indebærer stigmabegrebet tre typer af stigma. Disse stigmabetegnelser henviser til de egenskaber, som de eksterne identifikationer kategoriserer individet efter, og består henholdsvis af; *Kropslig stigma:* Fysisk forskellighed i forhold til normaliteten. *Karaktermæssigt stigma:* Psykiske egenskaber i forhold til normaliteten, og *Slægtsbetinget stigma:* Overføres gennem slægten, og kan være religion, nation eller race (Goffman, 2009:47).

Goffman mener, at det er et stort problem med stigma, da de negative egenskaber, som man forbinder med stigmaet, kommer til at overskygge de positive egenskaber, som måske er mere beskrivende for personen (Ibid.). Personen der stigmatiseres, bliver miskrediteret og nedvurderet på baggrund af de egenskaber, som andre personer tillægger denne. Dertil skal det nævnes, at stigmatisering ofte er en måde at kategorisere andre mennesker på og har det med at tage udgangspunkt i stereotype forestillinger. Disse stereotype opfattelser bygger også på normalitetsbegrebet i samfundet, da alt der ikke opfattes som normalt bliver kategoriseret som socialt afvigende og puttet ind i bestemte stereotype opfattelser af andre individer. Stigma kan med andre ord beskrives som alt det, der afviger fra normen, hvor der er en tendens til at opfatte et afvigende individ som mangelfuld og mindre værdifuld end et normalt individ.

Goffman mener, at der findes tre forskellige former for symboler, hvorigennem et persons identitet kan formidles. Som en konsekvens af stigma ses social eksklusion, der begrænser et individs handlemuligheder i samfundet. En konsekvens af ikke at opnå anerkendelse og accept i sociale sammenhænge er en følelse af mindreværd (Goffman 2009).

Selviscenesættelse: Dette sker i sociale møder, hvor individet konstant iscenesætter sig selv, men også understøtter de andre individer, som også iscenesætter sig selv. Dette skyldes, at individerne prøver at opretholde en situationen, samt det selvbillede som de har skabt af sig selv. Goffman opfatter også identitet som værende afhængig af den sociale kontekst, og mener, at alle mennesker spiller forskellige roller alt efter den sociale sammenhæng, det er i, hvortil der hører forskellige forventning og forpligtelser, som det enkelte menneske skal leve op til.

I den sammenhæng skelner Goffman skelner mellem det han kalder *frontstage* og *backstage*. Den første handler om det offentlige rum, hvor personen spiller og tilpasser sig sin rolle, mens den anden er det sted, hvor personen kan trække sig tilbage og være sig selv, slappe af og samle energi. Han mener, at personers selvpræsentation og identitetsarbejde tilpasses de sociale situationer, som den er i og er derfor nødt til hele tiden at tilpasse sig sit nuværende publikums forventninger. Derfor er personen nødt til at spille forskellige roller alt efter hvilken kontekst, de er i. I backstage åbner personen mere op for sig selv og viser sine private følelser og holdninger (Goffman 1975; 2009 & 2013; i Hansen Jull (red):138-154).

Axel Honneth

Axel Honneths anerkendelsesteori afdækker, hvor essentiel anerkendelse er, som en del af vores identitetsfølelse. I dette afsnit præsenteres de mest grundlæggende kendetegn ved Honneths anerkendelsesteori, som også udgør et væsentligt element i analysen.

Anerkendelsens fundamentale træk

Identitetsdannelsen er blandt de mest grundlæggende karakteristika ved Honneths anerkendelsesteori. Han pointerer, at et menneske skal anerkendes for dets eksistens - for at have en følelse af at være til i den fysiske verden. Dermed får anerkendelsen en konstituerende karakter (Honneth 2004). Honneth sammenligner dette med stats-ankendelsen, som også er identitetsskabende, da mennesket altid identificerer sig med det sprog, folkefærd, religion og etnicitet, som det er en del af. Via anerkendelsen kan mennesket blive mere end et levevæsen, nemlig et selvstændigt selv, der har grundlæggende rettigheder ligesom andre i samfundet, da anerkendelsen også giver menneskets eksistens gyldighed (Honneth 2004; Honneth 2006).

Det er vigtigt at pointere, at Honneth mener, at anerkendelse kun kan komme ude fra og ikke fra individet selv. Det vil sige, at man ikke kan anerkende sig selv. Anerkendelsen er netop dialektisk og afhængig af andre individer og bygger på en forestilling om, at mennesket styres af sociale relationer og for at kunne eksistere socialt er det vigtigt at få anerkendelse fra andre individer.

Hvis individet ikke oplever anerkendelse fra andre individer, vil det som konsekvens føle en social isolation. Når man bliver anerkendt af andre, oplever man eksistensen af selvets sociale væsen, sin egen selvstændighed og afhængighed af andre. Et menneske kan hverken føle individualitet eller socialitet uden anerkendelse fra andre mennesker. Anerkendelsen er det element, der er med til at forene frihed og afhængighed i den sociale verden.

En meget central del af teorien er misanerkendelse, og Honneth mener, at mennesket aktivt vælger ikke at se et andet menneske, når det misanerkender eller ignorerer dette. Man kan sige, at det individ som bliver ignoreret, bliver usynliggjort i den sociale relation. Mennesket kan kun få en fornemmelse af sit selvværd via anerkendelse, for man lærer først at se sig selv udefra, når man interagerer med andre mennesker (Harder; i Hansen Juul (red) 2013: 160 - 165). Honneth anerkendelsesteori er opdelt i tre sfærer, hvor alle skal opfyldes for, at individet kan sikre en sund identitetsdannelse.

Privatsfæren omhandlende affektiv anerkendelse

Privatsfæren omhandler venner og familie. Her defineres anerkendelsen som affektiv og har sit grundlag i kærligheden. Det er via anerkendelse fra familie, at individet opbygger evnen til at kunne indgå i nære relationer med andre i fremtiden. Hvis ikke er der risiko for at fremtidige relationer bliver konfliktfyldte. Kærligheden fra familien skal gerne bygge på emotionel support, hvor individet anerkendes for den, det er og dermed bliver fortrolig med sin egen identitet. I forlængelse heraf kan individet opnå anerkendelse for sin eksistens og udvikles et sundt selvværd (Ibid: 160 - 164).

Den retslige sfære herunder retslig anerkendelse

I denne sfære opleves individet som en anstændig borger med de samme rettigheder og muligheder som andre individer i samfundet. Det er her, at individet ser andre individer i et normativt lys, og hvis de får anerkendelse fra andre individer i denne sfære, så dannes grundlaget for, at det kan udvikle sin selvagtelse (Ibid).

Den solidariske sfære herunder værdsættende anerkendelse

Den solidariske sfære også kaldet fællesskabssfæren har sit grundlag i social solidaritet, hvor individet bliver anerkendt for unikhed og er lige så meget værd som alle andre. I dette tilfælde kan det fx være via sit arbejde, at individet opnår anerkendelse i den solidariske sfære, hvor det anerkendes for sine særlige funktioner og kvalifikationer. Derfor må personen gøre en indsats for at opnå anerkendelsen for at kunne udvikle et sundt selvværd (ibid).

Alle anerkendelsesformerne hænger gensidigt sammen, og det er kun muligt at opnå selvvirkeliggørelse ved at opnå anerkendelse i alle sfærerne, hvorimod det ikke kan opbygge et positivt selvforhold og selvrealisering, hvis denne anerkendelse ikke opnås.

Usynlighed

I forlængelse af Axel Honneths anerkendelsesteori er det også relevant at introducere Honneths begreb *usynlighed*. Begrebet konkretiserer og dækker over individet som til tider kan overses i sociale sammenhænge, hvorfor denne kan opleve at føle sig malplaceret og ekskluderet fra sociale kontekster, som i høj grad også er relevant for projektets udfoldelse og målgruppe. Der sondres derfor mellem anerkendelse og manglende social anerkendelse. Eksemplificeret kan

dette udfoldes, hvis et individ er tilflytter til et homogent land og falder udenfor majoritetens kulturelle mønster eller hvis individet ikke oplever social anerkendelse i eksisterende fællesskaber, kan dette føre til marginalisering samt frivillig eksklusion.

Honneth påpeger at individet gerne skal kunne interagere i de sociale omfattende processer i samfundet i alle tre sfærer, da der er en individuel udvikling under alle faserne. Det er nemlig her, at individet udfolder sin identitetsdannelse og udvikler sig til et særligt, unikt og uerstatteligt individ, som er gavn til sig selv og samfundet. Endelig, introducerer Honneth også en modpol til de tre sfærer og kalder denne *krænkelserformer*. Anerkendelsen bliver i denne proces og form både krænkende, fornærmende og ikke mindst nedværdigende i så høj en grad, at individets eksistens bliver forringet og denne oplever en usynlighed. Krænkelserne kan derfor være af både fysisk, psykisk og social karakter. Overordnet, kan der være tale om overgreb som fx vold eller voldtægt i den private sfære, som vil resultere i en *psykisk død*, hvor individet mister tillid til omverdenen og mærker en social skam. Den retslige sfære indeholder også krænkelser i form af manglende eller tab af særlige og personlige rettigheder, hvor der i samfundet kan være en forskelsbehandling, hvor individet vil opleve en illegitimitet følelse. Denne opstår på baggrund af at individet ikke føler sig sidestillet med andre mennesker i samfundet og derfor ikke føler, at denne kan bidrage med noget nødvendigt eller produktivt.

Når der tales om social integration kan individet føle sig ekskluderet fra majoritetskulturen og derfor søge hen til subkulturer, hvor individet søger at dele de samme kompetencer, kvaliteter, evner, normer og værdier med andre mennesker. Slutteligt, er der også krænkelser i den solidariske sfære, fx kan ses i social isolation, hvor individet måske kan blive udsat for systematisk mobning eller nedværdigelse i de netværk, denne indgår i. Der kan derfor sammenfattes, at det ifølge Honneth er væsentligt, at individet oplever og opnår anerkendelse i alle tre sfære som vil styrke værdier og skabe inklusion i samfundet og skabe betingelser og muligheder for at individet kan begå sig socialt i samfundet (Honneth, 2013:159-165; Honneth, 2014: 235 - 245).

Kapitel 4 Analyse

Islam er notorisk kendt for at være en af de største trosretninger i verden med estimeret 1.2 milliarder praktiserende muslimer på verdensplan. Dog er der de seneste 10-15 år også sideløbende opstået en tendens til at nogle muslimer fravælger islam og dens lære. Som tidligere nævnt i specialets indledende afsnit er islamisk apostasi en opadgående tendens blandt

muslimer både i Storbritannien og Canada. Disse vilkår har givet anledning til at undersøge, hvilke forhold og præmisser, som er medvirkende til at lede til islamisk apostasi. Først og fremmest vil det i dette afsnit være formålstjenligt at tage afsæt i, hvilke identitetsmæssige søgeprocesser ex-muslimer oplever i deres frafaldsproces. De identitetsmæssige søgeprocesser, som opstår hos ex-muslimer før deres apostasi kan give et unikt indblik i, hvilke refleksioner og overvejelser, som ender med at danne grundlaget for deres frafald og fravalg af islam. Derudover kan der dannes grundlag for at undersøge, hvor stor en grad identitetsmarkøren fylder hos ex-muslimer i deres dagligdag. Inden for dette aspekt kan der eksistere varierende årsager til at muslimer frafalder, hvilket kan give forskellige udfald og vinkler til analysen. Ud over dette er det relevant at inddrage, hvilken indflydelse familie, omgangskreds, islamiske dogmer mm. kan have haft på individets beslutningsproces og overvejelser. Heriblandt er det relevant at undersøge yderligere, hvilke religiøse dimensioner, som har gjort sig gældende og om disse forhold enten har afskrækket eller motiveret individet til at fravælge islam og dermed frafalde en religion, som informanterne er født ind i. Årsagen med at påpege at disse informanter er født ind i islam er med henblik på at kontekstualisere at der kan foreligge forskelligartede årsager til frafald, som dermed også gør det enten besværligt eller problematisk at bryde båndet med islam. Heriblandt er det vigtigt at nævne at fravalget af islam ikke nødvendigvis er en gnidningsfri, proces, eftersom det kan lede til komplikationer i relationen til familiemedlemmer, nabolag, venner mm. Yderligere kan det være relevant at undersøge, hvilke kulturelle magtstrukturer, som kan have eksisteret i det enkelte individs tilværelse og hvordan det måtte have påvirket individet og hvordan dette har bidraget til dennes refleksionsproces.

De fem informanter består af, som tidligere nævnt, Hamza, Ali, Amina, Sara og Aicha. Disse informanter og deres historier er essentielle til at opnå et unikt indblik i de identitetsmæssige søgeprocesser, som opstår hos ex-muslimer. Det bør også nævnes at disse interviews tager sit afsæt i en hermeneutisk og socialkonstruktisk tilgang. Hermed er det muligt at tage afsæt i at undersøge informanternes udsagn, analysere dem med henblik på identitetsmæssige søgeprocesser og undersøge i hvilket omfang identitetsmarkøren fylder i dagligdagen hos ex-muslimer. Eftersom de to nævnte tilgange giver anledning til at undersøge de kvalitative data, åbner det op for at undersøge forskelligheden hos informanterne og give et indblik i processerne, faktorerne og refleksioner, som der har indflydelse på deres beslutningstagen ift. islam og deres fravalg.

Exit fra islam

Helen Ebaugh's rolle-exit-teori er fundamental for forståelsen af ex-muslimers exit fra islam. Ebaughs transformationsproces inddeles i tvivl, alternativer, vendepunkt og oprettelse af eks-rollen, hvilket giver anledning til at undersøge flere aspekter inden for et individs frafald af islam. Heriblandt vil man i hver underkategorisering kunne undersøge, hvilke forhold og forudsætninger, som ligger til grunde og hvordan det afslutningsvist resulterer i en oprettelse af exit-rolle. Dermed vil denne analyse også tage sit afsæt i disse underkategorier, hvoraf hver informant og deres historier vil blive behandlet inden for kategorierne. Dermed er der også i hvert underafsnit mulighed for at sammenligne og diskutere informanternes transformationsproces enkeltvis og mod hinanden ud fra flere aspekter.

Tvivl -

Aminas tvivl opstår, da familien skal omstille sig til at bo i Egypten frem for Danmark. I denne forbindelse kan man anskue at der allerede tidligt i Aminas opvækst er opstået en form for modsættende holdning til Egypten sammenlignet med Danmark. Heriblandt kan det opfattes som en cuing-adfærd i et tidligt stadie af hendes liv, eftersom hun er fem år på daværende tidspunkt. Dette kan muligvis ses som en værdimæssig kamp, som allerede opstår tidligt i Aminas indre perspektiv og som på sigt udfolder sig til en tvivl ift. hendes tilknytning til islam. Da hun er født og opvokset i Danmark, kan det have påvirket hendes værdier og normer, som dermed muligvis er i modstrid med islam:

“Det gav ikke mening for mig at bo i Egypten - hvorfor er vi ikke i Danmark hvor vi hører til. Jeg var meget imod det - vi kunne jo bare være religiøse Danmark og gå i koranskole her”

Heriblandt kunne Amina ikke på daværende tidspunkt identificere, hvilke årsager som lå til grunde for flytningen til Egypten. Alligevel kan man også insinuere ud fra ovenstående citat at det omhandlede religiøs praksis i Danmark versus Egypten. Dette kan udledes ud fra at Amina påpeger at de kunne være lige så religiøse i Danmark som i Egypten. Dette antyder at hendes forældres beslutningstagen vedr. flytningen er forbundet med deres frygt vedrørende risiciene ved at bo i et kristent land som Danmark, som kan lede til manglende religiøs hengivenhed inden for islam.

Disse scenarier, som udfolder sig med flytningen, er kraftigt medvirkende til at danne den indledende tvivl hos Amina. Efterhånden når Amina frem til en erkendelse som 12-13-årig at hun har en indgående tvivl om sin religiøsitet: *”Jeg var 12-13 år da jeg begyndte at tvivle, men jeg var stadig meget religiøs”*. Tvivlen opstår i Amina i relativ ung alder. Hun beskriver det heriblandt med hun ikke kunne se meningen i religiøse dogmer som bøn:

“Jeg føler at hvis man ber hele dagen, så har man jo ikke tid til at lave andet, det giver ikke mening”

Meningen i livet er det tomrum, som religionerne og livsfilosofier har til formål om at fylde ud i hverdagen og i menneskers liv. Deraf er det denne eksistentielle mening med bønnen og de religiøse dogmer, som er medvirkende til at Amina sætter spørgsmålstegn ved islam. I denne instans kan moderniteten og det moderne samfund også inddrages. Eftersom individer i et moderne samfund har det, som Anthony Giddens (2013) kalder en øget refleksivitet, kan man påpege at Aminas refleksioner om sit liv og dets retning netop er kendetegnet for det moderne individ. Dette kommer blandt andet til udtryk i form af Aminas tvivl ved islam, som breder sig ud, da Amina når en kønsmoden alder, hvor det er forventet at bære tørklæde. I denne forbindelse opstår problematikken, da Amina konfronterer sine forældre vedr. sit tørklæde. Amina sætter spørgsmålstegn ved hovedbeklædningen og spørger som 15-årig om tilladelse til at gå uden hijab:

“Som 15-årig havde jeg fået nok - jeg kunne jo se at mange kvinder i Egypten gik uden tørklæde og de var stadig religiøse muslimer - hvorfor skulle jeg gå med det? Jeg spurgte min mor om tilladelse til at tage det af - hun fortalte det til min far som blev meget vred. Han ringede og spurgte om jeg nu ville forlade religionen, være prostitueret, kristen eller jøde. Jeg skulle beholde det på! Efter episoden nægtede han at tale med mig i et næsten et helt år”.

Som det fremgår i ovenstående passage, er begge Aminas forældre modstandere af hendes henvendelse og afviser den prompte. Det er eksplicit at det dybt indlejret i familiens værdier og traditioner at Amina forventes at iklæde sig tørklæde. Dette er en forventning, som tager sit afsæt i den kollektive identitet i Aminas husholdning. Den kollektive identitet, som er fremherskende, overtrumfer Aminas individuelle behov for at udtrykke sig. Til trods for at moderniteten har ført til øget individualisering, er det ikke en mulighed for Amina, som derimod skal følge den traditionelle kollektive identitet i hjemmet. Dog viser dette eksempel,

at Aminas øgede refleksion har ledt hende til at overveje og reflektere over sin tilværelse, hvilket udmønter sig til en stillingtagen, som ikke tilgodeser det islamiske hijab. Dermed rejser spørgsmålet, om Amina har indflydelse på valget af sin påklædning. Aminas adfærd og refleksion kan tolkes som cuing-adfærd, som i teoriafsnittet bliver beskrevet som en adfærd, som indikerer en ubevidst utilfredshed med en aktuel social rolle (Ebaugh, s. 113). I dette tilfælde kan man udlede at Aminas utilfredshed med sin sociale rolle på grund af flytningen til Egypten og forventningerne fra hendes forældre vedrørende hendes påklædning, har forstærket hendes tvivl. Cuing-adfærden kommer ligeledes til udtryk i faderens reaktion, som kan antages at være en reaktion på, at han bevidst eller ubevidst er klar over Aminas begyndende rolledistance.

I denne instans er det relevant at inddrage Aminas omgivelser, hvilket kommer til udtryk i hendes fars reaktion. Goffmanns teori om stigma kan inddrages med henblik på at undersøge samfundets tendens til at stigmatisere individer, som afviger fra normen. I dette tilfælde afviger Amina ved normen og risikerer gennem sine handlinger at skabe en konflikt med afsæt i et modsætningsforhold mellem familiens forventninger til Amina og hendes reelle adfærd. I forlængelse af cuing-adfærd er det vigtigt at pointere at adfærden kan have en negativ indflydelse på individet - dette kan også sammenlignes med negativ social kontrol, som fører til et dobbeltliv - hvis individet bliver mødt med negative eller kritiske standpunkter vedrørende individets utilfredshed af sin sociale rolle. I denne specifikke sammenhæng er reaktionen Amina møder fra sin far i centrum for denne negative tiltale.

Aminas far benytter sig af nedsættende udtryk såsom ”prostitueret”. Desuden spurgte han i en retorisk sætningskonstruktion, om Amina enten var ”jøde” eller kristen”. Først og fremmest kan Goffmanns teori om stigma anvendes i denne kontekst. Amina bliver mødt med negative bemærkninger, som har henblik på at stigmatisere Amina, hvilket også lykkedes. Samtidig er det medvirkende til at intensivere hendes tvivl i sit religiøse tilhørsforhold og hendes syn på sin påklædning samt manglende bestemmelse over egen krop. Yderligere kan man i lyset af reaktionen stadfæste at dette også er en handling med afsæt i social kontrol. Eftersom det er alfa og omega for faren at fastholde familiens kollektive identitet som muslimer og dermed frafalde enhver usikkerhed, som kunne associere familien med ikke-muslimer eller sågar prostituerede, kristne eller jøder. I denne handling kan det anskues at den kollektive identitet fylder i farens bevidsthed, eftersom han indirekte frygter, at datterens fravalg af tørklædet kunne påvirke sit eget og datterens omdømme.

Desuden kan man anskue farens udtalelser som en glorificering af tørklædet og i det hele taget muslimer sammenlignet med andre trosretninger, som han indirekte ligestiller med ”prostituert” ved at nævne dem i samme kontekstuelle ramme. Dette skaber en moralsk konflikt hos Amina, som i højere grad ønsker at selviscenesætte sig anderledes end de forventninger hun bliver mødt med. Heriblandt spiller påklædning også en markant rolle i det moderne samfund og dertil hvordan man tilrettelægger sit liv eller hvordan man ønsker at fremstå udadtil, rent æstetisk.

Først og fremmest leder denne konflikt mellem Amina og sine forældre til at Amina føler sig moralsk forpligtet til at bære tørklædet for at undgå yderligere sammenstød med sin familie. Heriblandt fremgik det at faren ikke talte med Amina i et år, hvilket kan anses som at den private sfære i Aminas liv har været kompleks og negativ anlagt. For det andet står Amina over for et valg mellem at vanære sin familie ved at fravælge tørklædet eller lade vær og hermed undgå konfrontationer fremadrettet. Dermed risikerer hun stigmatisering og sågar udstødelse fra sin familie. Således er det eksplicit at Amina skal navigere mellem forventningerne fra sin familie, forventninger til hendes familie set udefra og hendes egne følelser. I denne forbindelse er det svært for Amina at finde et fast ståsted, hvor en beslutning potentielt kan skade hendes relation til sin familie.

Hamzas historie er på flere aspekter anderledes end Aminas. Heriblandt er det vigtigt at pointere at Hamza ikke er opvokset i en religiøst konservativt hjem, men opvokset i et hjem, som bygger på mere kulturmuslimske normer og værdier. Desuden er Hamza en mand og deraf kan nogle af de udfordringer han møder og dertilhørende tvivl være forbundet med andre faktorer end Aminas oplevelser samt udfordringer. I Hamzas tilfælde opstår der en tvivl i hans indre tankevirksomhed, da Muhammed-krisen blev publiceret i 2005:

“ Muhammedtegningerne sagde mig ikke noget, men jeg kunne mærke på min omgangskreds, at det skulle de! Hvis jeg sagde det, var jeg ikke længere en god muslim - jeg skulle føle mig krænket, det var jo min pligt hvis jeg elskede min profet, og jeg skulle elske den her profet”

Hamza giver i det ovenstående citat udtryk for, hvilken reaktion Muhammed-tegningerne mødte i sine omgivelser og omgangskreds i 2005. Heriblandt blev han mødt med en forventning om at man som muslim skulle være indigneret over Muhammed-tegningerne. Problematikken

i dette scenarie opstår, da Hamza forklarer at han ikke havde en holdning til tegningerne. Dette giver han ikke udtryk for i sin omgangskreds, eftersom der er inkorporeret en forventning om at man som muslim skal føle sig krænket pga. sin kærlighed for profeten Muhammed. Indledningsvist kan man pointere at dette udgør et væsentligt stridspunkt for Hamza, da han pålægges holdninger, som ikke stemmer overens med sine egne personlige overbevisninger til spørgsmålet om de famøse tegninger.

Goffmann har pointeret, hvordan forventninger fra samfundet kan påvirke det enkelte individ. I dette tilfælde er det ikke væsentligt anderledes for Hamza. Hamzas situation kan heriblandt anskues ud fra Goffmanns teori vedrørende frontstage og backstage. Hamza står i et dilemma omkring sit eget tankegods og de forventninger, som han bliver mødt med fra andre. For Hamza har det ingen signifikant betydning for hans liv om islams profet Muhammed er blevet afbildet, men Hamza beretter om der er inkorporeret en forventning i hans omgangskreds til at være krænket over tegningerne. I denne kontekst er det eksplicit at den kollektive identitet spiller en væsentlig rolle, ligesom tilfældet var for Amina. Dertil er det forventet at Hamza er en del af denne identitet, hvoraf hans individuelle holdninger er sekundære i sin omgangskreds. Dermed forsøger han at skjule sine inderste tanker og refleksioner for ikke at blive udstødt for sine holdninger til tegningerne eller mangel derpå i backstage segmentet. Backstage-segmentet er oftest afgrænset til de tætteste relationer, heriblandt familien. I Hamzas tilfælde er backstage, i hans tvivlsproces, afgrænset til ham selv, eftersom han risikerer at blive stigmatiseret eller udstødt. Dermed opretholder Hamza to roller. Hans frontstage persona er tilpasset sine omgivelser, hvilket medfører at Hamza bestræber sig på at frembringe elementer og holdninger, som er i kohærens med sine omgivelser. Dette gøres med henblik på at blende naturligt ind og undgå negative bemærkninger, som blandt andet kan lede til usynlighed eller ringe solidarisk og privat sfære.

“Jeg blev meget troende.” Jeg forsøgte at overbevise mig selv - men inderst inde troede jeg ikke på det - men jeg fik meget anerkendelse og status i miljøet”

Selvrealisering bliver undertrykt til at foregå i en afgrænset setting i form af backstage, hvilket medfører at Hamza er alene med sine refleksioner. Det fremstår i forannævnte citat at det var vigtigt for Hamza at være indlemmet i den kollektive identitet, da han ikke ønskede at blive udstødt og dermed miste sin status og anerkendelse i miljøet. Dermed opstår der en konflikt for Hamza i og med han kan selvrealisere ved at fravælge islam eller også kan han forblive i sin

frontstage rolle udadtil, hermed mister han ikke sin status og anerkendelse, som grundlæggende set er vigtige for et hvert individ.

Modsat Hamza voksede Sara op som religiøs muslim, men begyndte løbende at betvivle sin religiøse orientering som 13/14-årig. Hendes tvivl tager sit afsæt i hendes uoverensstemmelse med den islamiske læren. Heriblandt fremgår det i følgende tekstpassage fra interviewet at hun ikke kunne forene sig med kvindesyntet:

“Alt min viden om islam -hvor fucked up det er - Nu kunne jeg ikke komme udenim det længerer” og jeg vidste det jo godt inderst inde at det var fucked up- især det med kvinder”

Det bliver løbende også problematisk at retfærdiggøre kønsrollerne, eftersom det ikke er noget Sara overordnet set er enig i ud fra sin verdslige standpunkter. Dermed opstår et stridighedspunkt, da Saras personlige overbevisning sætter hendes tro i islam på prøve. Det er i denne periode Sara for alvor tvivler på islam. Heriblandt fremgår det i følgende citat, hvilke problematikker, som er i centrum for hendes tvivl:

“Det groteske er, at jeg faktisk prøvede at forklare og retfærdiggøre det overfor mig selv i starten - jeg prøvede virkelig at overbevise mig selv, men fik kvalme over mig selv, for jeg vidste det jo godt inderst inde. Det var fucked up-”

Ubevidst udviser Sara en cuing-adfærd. Heriblandt kan det ses i lyset af at hun forsøger at rationalisere og overbevise sig selv om at være enig i det islamiske tankegods. Det er en almindelig reaktion Sara har ved at forsøge at overbevise sig selv og forsøge at afkræfte sin tvivl, hvilket kommer til udtryk i hun forsøger at retfærdiggøre tankerne i islam for sig selv. Dog opnår hun selverkendelse om at hun ikke længere er i stand til at overbevise sig selv om netop dette, og deraf vinder tvivlen terræn i Saras hoved. Dog forholder det sig også således, som tilfældet er med de andre nævnte informanter, at Sara bliver mødt med risiciene for afstraffelse. Heriblandt i form af sin mors trusler om at evig afstraffelse i helvede:

" Jeg tror hun bruger religion som et redskab i hendes spil, så hun ser godt ud i andres øjne. Hun ser ikke noget forkert i det”

Dermed foreligger der også negative reaktioner, som potentielt kan spænde ben for Saras tvivl ved islam. Ved overgangen fra religiøs til tvivlende er der også en række problematikker, som

kan opstå for Sara. Heriblandt er det religiøse fællesskab, hun var en del af ikke længere et sted, hvor Sara ønsker at blive anerkendt og valideret. Deraf i overgangen vil Sara søge hen imod alternativer, hvoraf hun kan indgå i fællesskaber, som stemmer overens med hendes personlige standpunkter og måde at tilrettelægge sit liv. Dette vil yderligere blive uddybet i næste afsnit i analysen.

Ligesom Sara er Aicha vokset op i en religiøs husholdning. I Aichas husholdning har faderen haft et virke som imam og moren har været leder af en koranskole. Dermed kan det fastlægges, at Aicha havde en dybt religiøs opvækst, hvor hun fra en tidlig alder har været indlemmet i muslimske miljøer i kraft af blandt andet koranskolen. Dog oplever Aicha at blive udsat for traumatiske hændelser i miljøet, eftersom hun beretter om voldtægt fra flere imamer i sin barndom, hvilket hændte for flere piger i sin omgangskreds. Hun beskriver det selv som en ”pædofilring”. Ifølge Honneths teori om privat sfære ville traumet fra voldtægt sætte Aicha i en udsat position, som kan transcenderes til en psykisk død. Heriblandt vil det blandt andet medføre mistillid til det omkringliggende samfund og deraf mistillid til sine familiære eller tætte relationer. Heriblandt fremgår det også i forbindelse med sin tvivl vedrørende hendes forældres intentioner. Deraf foreligger en naturlig distancetagen til sine forældre, blandt andet pga. de seksuelle overgreb som Aicha er blevet udsat for i sin opvækst. Heriblandt skyldes distancen mellem forældrene og Aicha, at de negligerede forholdene og påtalte at hun selv er ansvarlig for at have haft sex udenfor ægteskab og derfor bør se sig selv som årsag til voldtægterne og de fysiske overgreb. Hermed kan man stadfæste at Aicha ikke oplever støtte fra sit støttesystem.

“Jeg kunne ikke sige noget til nogen, hverken mine forældre eller lærer - jeg stoler ikke på nogen”

I forlængelse af ovenstående tekstpassage fremgår det eksplicit at Aicha i kraft sine oplevelser mister tilliden til sin omgangskreds, hvilket stadig påvirker hende i sit voksenliv. Dermed foreligger der også en grad af lav anerkendelse i den private sfære, eftersom forældrene ikke anerkender og tager Aichas parti til trods for hendes voldsomme beretninger. Dermed trumfer til en vis grad et konservativt kønssyn i og med at Aicha bliver tillagt skylden, til trods for sin unge alder på overgrebs tidspunktet. Det fremgår blandt andet som følgende i Aichas beretning:

“Min far blev meget sur fordi jeg havde bragt skam over familien - min far jo imam - mine forældre følte stor skam over jeg ikke længere var jomfru”

I forlængelse af citatet fremgår det således at faderen påtaler at Aicha har bragt skam over deres kollektive identitet i og med at hun ikke længere er jomfru. Samleje udenfor ægteskabet er en synd inden for islam, hvilket er årsagen til faderens kraftfulde reaktioner. Dog stigmatiserer og udskammer faderen at der er tale om voldtægt og fokuserer i stedet på at Aicha har haft samleje udenfor ægteskab. Disse oplevelser af stigmatisering og mistillid er medvirkende til at sætte dybe spor i Aicha bevidsthed og medvirkende til at danne grundlaget for en nagende tvivl af islam og det muslimske miljø:

“Jeg talte med gud. Jeg bad til gud om hjælp, men der var ingen som hjalp mig. Der begyndte jeg at tænke, hvilken barmhjertig gud ville tillade voldtægten af små piger?”

Aicha føler sig ensom og alene. Hun har bedt gud om hjælp, men der er intet som ændrer sig. Dette er medvirkende til at danne grundlaget for Aichas tvivl, da hun er uforstående overfor, hvorfor gud ikke interfererer og hjælper Aicha og de andre piger i moskeen mod deres voldtægtsmænd. Hermed opstod en dybere refleksion over sit religiøse tilhørsforhold på baggrund af de negative omstændigheder, som kredsede sig om Aichas opvækst og de stigmatiserende reaktioner hun mødte på at være et offer for voldtægt. Yderligere blev tvivlen forstærket, eftersom Aicha følte sig uretfærdigt behandlet i kraft af sit køn. Hun bliver mere eller mindre afkræftet i troen på Gud på baggrund af de negative omstændigheder, som former hendes liv. Deraf markerer det begyndelsen på sin transformation fra muslim til ex-muslim.

Modsat Aicha er Ali vokset op i et hjem, hvor hans forældre har betragtet sig selv som kulturmuslimer og dermed er Ali ikke blevet eksponeret for en religiøs opdragelse eller opvækst. Alis tvivl vedrørende islam opstår, da han som 14-årig har set videoer på YouTube, som har debatteret islam. I denne forbindelse er det tydeligt at Alis cuing-adfærd er kraftigt medvirkende til at skabe en utilfredshed med sin sociale rolle, eftersom han som følge af Youtube-videerne finder det svært at forene sig med islamisk tankegods.

“Jeg begyndte at se nogle YouTuber videoer hvor de debatterede islam - det var på den måde jeg blev ateist”

Dette er medvirkende til at Ali søger henimod fællesskaber og identiteter, som ikke er forbundet med islam. Ligesom Hamza har Ali dog svært ved at omfavne sin identitet og underretter ikke familie eller venner omkring sine refleksioner vedrørende islam. Desuden er cuing-adfærd også forbundet med omgivelsernes reaktion. Ali oplyser ikke om sit bevidste valg og foretager dermed ikke en offentlig rolledistancering. Hermed undgår han disse konfrontationer, da han modsat Amina ikke stiller åbent spørgsmålstegn ved islam. Ligesom Amina og Hamza risikerer Ali at blive mødt med udstødelse, stigmatisering og statutstab. Det er tydeligt at der eksisterer en form for social kontrol, som binder muslimer i en kollektiv identitet, hvoraf brud med denne identitet kan føre til en række negative udfald, såsom statutstab, udstødelse mm: *“Man bliver diskrimineret som vantro i det muslimske miljø”*

Det kan drage paralleller til et mere traditionelt samfundssyn, hvor religion og kollektiv identitet var nogle af grundstenene for det samfund. Dog er det markant anderledes i forbindelse med det moderne samfund, som Ali lever i. På en måde kan man argumentere for at Ali og de andre informanter lever i en tilværelse, som er opdelt i en traditionel forståelse og en moderne. Dermed er det naturligt at dette kan føre til gnidninger, når disse to verdener støder ind i hinanden. I denne forbindelse er det relevant at inddrage at globaliseringen og bruddet med tid samt rum giver Ali forudsætningerne for at tilegne sig viden og refleksion ud over sin omgangskreds. Hermed giver internettet frie rammer til at undersøge og udforske den tvivl, som der er opstået hos Ali. Dertil kan man afrunde afsnittet vedrørende tvivl ved at fastlægge at der i forbindelse med tvivlen på islam er forbundet en risici for udelukkelse af sin omgangskreds. Dertil viser reaktionerne at fastholdelse af en fælles kollektiv identitet har en væsentlig betydning for fællesskabet, som har en stor magt over for individet, som indgår i fællesskabet.

Det er også vigtigt at nævne at fælles for informanterne, som afviger fra islam, er alderen for deres indledende tvivl, eftersom de allesammen er befinder sig i alderen mellem 9-15, da deres indledende opstår. Tvivlen opstår som følge af forskellige oplevelser og erfaringer med islam, hvilket leder informanterne til at sætte spørgsmålstegn ved deres adfærd og tilværelse. Dette er også til trods for at informanterne er vokset op i hjem med divergerende grader af religiøsitet. Fællesnævneren for dem alle er de frygter for risikoen for udstødelse, stigmatisering og eventuelle tab af både anerkendelse og status.

Alternativer

Med den anden fase af Ebaugh's rolle-exit-teori er det muligt at finde frem til, hvilke alternativer til islam, som informanterne kan tilvælge. Dermed er alternativerne også et fundamentalt stadie i transformationsprocessen fra muslim til ex-muslim, da en mangel på alternativer kan føre til individet, forbliver i en konstant tvivl. Aminas tvivl til islam fremgår som et spørgsmål om manglende selvbestemmelse over egen krop. Heriblandt i form af hun er påtvunget at bære tørklæde fra en kønsmoden alder som trettenårig:

“ Der er begrænsninger som kvinde, fx bestemt tøj. Lige efter puberteten, da jeg var omkring 12-13 år - skulle jeg bære hijab (muslimsk tørklæde) og lang nederdel - alt skulle dækkes. Min mor sagde jeg skulle tage det på, det var ikke til diskussion. Jeg var imod det, men kunne ikke gøre modstand”

Amina har et ønske om at bryde med familiens pålagte rolle, som tørklædebærende praktiserende muslim. I denne forbindelse, som tidligere nævnt, er hendes cuing-adfærd relateret til hendes valg af mundering. Hun udviser en stærk modvilje til forældrenes forventninger til hendes påklædning og adfærd, hvilket tager sit afsæt i at være utilfreds med sin rolle som tørklædebærende muslim, og Aminas forældre reagerer negativt herpå. Dermed ønsker hun et alternativ til dette udseende, eftersom udseende har en symbolsk betydning for hendes selvscenesættelse, føler Amina sig fastlåst i en rolle som muslim. Hvorimod at tage tørklædet af ville kunne frigøre hende fra eventuelle forventninger fra andre end sin familie, da hun hermed ikke ville være påklædt, som hvad kan symboliseres som islamisk klædedragt. Dette forekommer også, da Amina beslutter sig for som voksen i Danmark at tage tørklædet af:

“Er det sådan du vil gå udenfor sagde mine forældre. Jeg var bange, men stædig. De argumenterede imod mig og jeg argumenterede tilbage. Jeg vidste at de ikke kunne gøre noget her i DK. Jeg kunne ringe til politiet. Jeg følte mig tryk, fordi jeg vidste der var en beskyttelse”

Dog er det eksplicit at der foreligger en potentiel risiko for at blive stigmatiseret og udskammet, eftersom det er en eksplicit rolle distancering fra sin rolle som praktiserende muslim, hvilket kan tolkes som en tydelig og offentlig rolle distancering. Dette kan resultere i at flere parter bliver skuffede over at Amina ikke lever op til de notoriske forventninger, som er opsat. Dermed beslutter Amina sig for at tilvælge et alternativ til tørklædet ved at tage det af. Det er

ikke en nem proces. I Danmark har Amina dog andre rettigheder end dem hun havde i Egypten og hendes rettigheder i forhold til selvbestemmelse er sidenhen vokset, eftersom Danmark abonnerer på frie og lige rettigheder til sin civilbefolkning. Dermed kan man argumentere ud fra Honneth at Amina oplever en stærk grad af retslig sfære, eftersom hun er tildelt en række rettigheder, som kan understøtte hendes valg eller fravalg. Dette strider imod forældrenes overbevisninger, men ikke noget forældrene kan influere, eftersom Amina er villig til at tage politiet eller andre statslige instanser i brug for at trumfe sin vilje igennem. Hermed efterlader det Amina i et scenarie, hvor hun skal forsøge at finde alternative måder at selviscenesætte sig selv som individ, da udefrakommende ikke længere kan identificere Amina som muslim per automatik. Udover Amina oplever Hamza også, hvilken betydning alternativer til islam kan have for sit liv.

I Hamzas tilfælde er alternativer til islam også afgørende for hans transformationsproces. Han forklarer at han ikke længere vil lade som om han er muslim for at søge bekræftelse hos andre mennesker omkring ham, men i stedet for vil han finde anerkendelse i sig selv og hos andre ligesindede. Hamza har fundet et alternativt netværk, som deler hans egne værdier:

“Jeg skal ikke spille flere år af mit liv på at lade som om, jeg er muslim. Jeg vil være mig selv og folk må enten acceptere mig eller lade vær. Jeg mødte andre i et netværk af ex-muslimer, hvilket også har givet mig en ny omgangskreds, som jeg kan identificere mig med”.

Hamza har et stærkt ønske om at selviscenesætte sin egen identitet, og denne identitet skal fremstilles uden indflydelse fra islam. Deraf skal den bestå af elementer, som til sidst vil udgøre en autentisk personlig identitet, som er skræddersyet efter Hamzas egne refleksioner og ikke formet efter andres forventninger til ham. Dermed indebærer dette en bevidst beslutning fra Hamzas side til at tage kontrol over sit eget liv og hvordan det skal leves. Desuden kan denne adfærd fra Hamza sættes i relation til det moderne sekulære samfunds værdier omhandlende individualisering om at *skabe* sit eget liv. Samtidigt kan netværket med tidligere ex-muslimer, ses i relation til Honneths solidariske sfære, hvor han kan opleve anerkendelse for sit valg. Dermed kan Hamza i højere grad, ved nye bekendtskaber, have muligheden for frit at tilrettelægge liv uden at frygte konsekvenser såsom ensomhed, eller som usynlighed som Honneth beskriver det. Det er nemlig relevant at inddrage at ved alternativer såsom at frafalde islam og tilslutte sig et netværk for ex-muslimer er et alternativ for Hamza, dog kan alternativer som dette have negative følgevirkninger, som Hamza skal reflektere over, er noget han ønsker

at ofre sig til: *“Hvorfor er det så vigtigt for dem at fortælle mig at mine forældre ikke har opdraget mig i den rigtige islam”*

Ovenstående passage frembringer at det for muslimer kan fremstå som et spørgsmål om manglende forståelse af islam, eftersom disse mener at islam er en objektiv sandhed. Dermed møder Hamza muslimer, som er uforstående overfor hans alternative livsstil, eftersom disse mener det er et spørgsmål om manglende forståelse for den sande forkyndelse af islam. Heriblandt kan dette spænde ben for Hamzas alternative valg, eftersom nogle muslimer mener det er et spørgsmål om at Hamza nærmere set skal overveje at blive i islam og det er et spørgsmål om at lære om den sande islamiske læren, hvilket menes at kunne fastholde Hamza. Modsat Hamza er Ali mere diskret i forbindelse med at undersøge alternativer for islam. Ali beskriver i følgende parafrase at han ledte efter et netværk i cyberspace:

“Jeg fandt foreningen Frafalden online. Jeg kunne ikke blive ved med at isolerer mig - derfor tog jeg kontakt til dem”

Heraf beskriver Ali, hvordan han stødte på netværket for ex-muslimer ”Frafalden” på internettet. Ud fra dette kan dette forstås ved at med moderniteten medfølger internettet, som bryder med tid og rum. Ali var i stand til at finde et fællesskab over internettet, hvilket giver Ali forudsætningerne for at finde et fællesskab over nettet, som abonnerer på selvsamme værdier som Ali selv og dermed er fællesskabet ikke betinget af geografisk placering, men et spørgsmål om fælles og kollektiv identitet som ex-muslimer.

Sara søger, ligesom Hamza og Ali, efter et alternativt fællesskab. Ligesom Ali støder hun på et online og virtuelt fællesskab:

“Jeg læste om foreningen Frafalden online. Det tog mig lang tid at tage kontakt - jeg var rigtig bange for jeg vidste jo ikke om det var reelt eller om de ville udstille mig eller noget “

Hermed præsenterer foreningen ”Frafalden” et alternativ til Alis og Saras identitet og opvækst som muslimer. Dette giver dem også et socialt og virtuelt fællesskab at indlemme sig i, som står som et alternativ til det de eventuelt mister ved at forlade islam. Hermed forsøger de at opnå anerkendelse fra et fællesskab, hvor medlemmerne har oplevet lignende tab af status, anerkendelse og udsættelse for stigmatisering i kraft af deres valg. Yderligere giver det begge informanter muligheden for at tilrettelægge sin identitet ud fra egne refleksioner samt værdier,

og ikke ud fra forventningerne, som der måtte være fra muslimer. Tidligere i historien i eksempelvis et traditionelt samfund var der mindre fokus på øget individualisering og selvscenesættelse. Dermed er behovet for at tilrettelægge sin egen identitet ud fra egne værdier og ikke kollektivt opstået i en glidende overgang i skiftet til det moderne samfund. Desuden kan man anvende både Ulrick Becks teori sammenholdt med Anthony Giddens teori om risikosamfund, som man kan argumentere for at nye risici, som er opstået i samfundet, er menneskeskabte og kan potentielt lede til negative konsekvenser for en hel gruppe eller et enkelt individ. Beck taler her om identitet, som et krisebegreb, "hvor identitetsskabelse kan ses som en reaktion på, at den faste grund forsvinder under fødderne" (Frello, 2012:52). Risikoen, som der opstår i Alis liv, er den sociale udstødelse og dermed ensomheden, samt manglende tilknytning til et fællesskab ved at forlade islam. Disse potentielle risikoer er medvirkende til at true både Saras og Alis velvære og udgør dermed en problematik i transformationsprocessen fra muslim til ex-muslim. Hermed forsøger de at håndtere denne risiko, ligesom Hamza, ved at tilslutte sig et andet fællesskab, hvilket hermed kan begrænse de negative risikoer, som der måtte medfølge med ved fravalg af islam.

Vendepunkt

Amina har en vakuumoplevelse, hvilket kan relateres til punkt tre i Ebaughs exit teori. Hendes beslutning om at stoppe med at iklæde sig tørklæde kan betragtes som en vakuumtilstand i hendes liv, eftersom hun i denne periode føler sig rodløs. Dermed præsenterer vakuummet en glidende overgang mellem hendes tidligere rolle som praktiserende muslim til at nærme sig et exit, hvor hun skal etablere en anden identitet.

"Vi endte med at tage afsted, men jeg hørte meget for det lige siden." I flere år nu. Min far bliver ved med at tale om det og spørge, hvornår jeg tager det igen - jeg er virkelig træt af det. Jeg siger det kommer en dag - for at trøste dem !

Dermed kan man også fastslå at der i kraft af de universelle menneskerettigheder, som Amina også er tildelt i Danmark, er hun i stand til at træffe selvstændige beslutninger, som disse, hvoraf hun målrettet har planer om at forlade islam. Yderligere er der Hamza, som også oplever et vendepunkt i sin transformationsproces. Informanten Hamza fortæller om en episode hvor han sidder derhjemme med sin daværende kone, hvor han bliver ringet op af en ven, der fortæller at han har set Hamzas (ugifte) søster med en fyr:

“Jeg kunne mærke at der var en klar forventning om at jeg skulle reagere på det - både fra min ven og fra min kone. Jeg ved det jo fra andre - jeg har set det - Hvis brødre ikke reagerer med vold eller den der macho-tilgang, så mister de hurtigt status i samfundet. Der var helt klart en forventning om at jeg skulle reagere på en bestemt måde, som jeg inderst inde stred imod. Jeg havde ikke lyst til at påføre ham skade, men jeg følte mig presset”.

Vendepunktet i Hamzas liv kan identificeres som dagen han blev kontaktet af en kammerat. Kammeraten underrettede Hamza omkring at hans søster, som var ugift på daværende tidspunkt, var blevet spottet i selskab med en mand. Hamza forklarer i ovenstående passage at han følte sig presset til at reagere på en macho-måde i frygt for at miste sin status i samfundet. I denne instans er det tydeligt at Hamza vælger at reagere ud fra at han ikke ønsker at miste anerkendelse inden for den solidariske sfære. Hamza beskriver det som forventet, at han skulle udsætte manden for vold, hvilket han gjorde for at bevare sin status og anerkendelse. Hamza udsætter manden for vold til trods for at det reelt set strider imod hans egne tanker og værdier. Dermed spiller Hamza en bestemt rolle i frontstaget for at passe ind og leve op til forventningerne til hans adfærd. Dette scenarie stadfæster vendepunktet for Hamza, eftersom det udfordrede Hamza egen selvopfattelse og medførte at han reflekterede yderligere over sin identitet og sine handlinger, da disse efterhånden var transformeret til en tvungen rolle i offentligheden, som ikke passede overens med hans egen selvopfattelse. Herved ledte det til et opgør med sig selv om hvorvidt han kunne fortsætte med at tilpasse sig en bestemt rolle han ikke længere kunne identificere sig selv med. Dermed forsøger Hamza at bryde med rodløsheden, som har spredt sig i hans egen refleksion og forsøger at tage stilling til et vendepunkt for at ændre sit liv. Informanternes vendepunkt varierer dog, hvilket også kommer til udtryk i Alis og Aichas vendepunkter.

Vendepunkter i Alis og Aichas tilfælde præsenterer væsentlige momenter af deres liv, hvor de hver især har oplevelser, som kulminerer i en erkendelse af at finde og gøre noget anderledes i deres respektive liv. For Alis vedkommende opstod vendepunktet, da han mødtes med en ex-muslim. I mødet med ex-muslimen finder Ali et individ, som har en forståelse for Alis situation:

“Det var en stor lettelse da jeg mødte en ex-muslim første gang - at tale med nogen omkring alle de tanker der har opbygget sig i så mange år”

Dette giver anledning for Ali til at finde en tryghed i og med at et fravalg af islam hermed ikke er ensbetydende med at Ali står isoleret og ensom uden muligheden for at danne sociale relationer og indgå i sociale fællesskaber, eftersom flere står i lignende situation som Ali selv. Hermed danner det grobund for Alis vendepunkt og stadfæster muligheden for at træde væk fra den muslimske identitet og over til at tilrettelægge en uden indflydelse af islam. Aicha oplever ligesom Ali et vendepunkt i sit liv, dog er hendes vendepunkt mere negativt anlagt:

“jeg er stoppet min uddannelse - der gik mange muslimer og jeg kan ikke holde ud at høre alle de arabiske ord de siger til hinanden”.- Jeg får flashback - De tror jo også jeg er muslim - jeg kan ikke sige noget, det er jo diskrimination så... og jeg vil ikke bringe skolen ind i det her. Jeg stoler ikke på nogen “

Aichas vendepunkt opstår, da hun føler sig malplaceret, hvilket kan udledes ud fra Honneths usynlighed, hvor informanten føler sig malplaceret i kraft af hun ikke deler værdifællesskab med muslimer på institutionen. Dette leder til et brud med sin uddannelse. Symbolsk kan man også anskue dette brud, som et vendepunkt, eftersom Aicha beslutter sig for at stoppe sit uddannelsesforløb for at undslippe muslimer og de eventuelle risici, som måtte medfølge ved at afsløre at hun ikke betragter sig selv som muslim. Disse vendepunkter præsenteret i afsnittet viser, at informanterne er påvirket af deres opvækst og tidligere status som muslimer. Deraf søger de med deres vendepunkt en alternativ måde at leve på, hvoraf at de kulturelle praksisser og religiøse forventninger ikke længere kan influere deres respektive liv.

Oprettelse af eks-rollen

Efter vendepunktet, som er kraftigt medvirkende til Hamzas exit fra islam skal hans identitet som ex-muslim etableres. I forbindelse med den fjerde fase af Ebaguhs exit-teori ved oprettelsen af eks-rollen kan individerne i denne proces opleve udfordringer forbundet med at stadfæste sin identitet overfor andre. Dette kommer blandt andet til udtryk for Hamza, som møder en stærk modreaktion til sin roledistancering fra islam. Han beskriver selv oplevelsen som følgende i interviewet:

“ Min familie og tidligere venner forsøger hele tiden at miskreditere mig - først var der noget galt med mig og de prøvede at retlede mig pga. djævlens i mig. Mine forældre troede bare jeg

var en vred teen-ager - Jeg føler de talte ned til mig. Nu bliver jeg beskyldt for alt muligt forskelligt... at jeg er kriminel, stofmisbruger, islamofob og sådan nogle ting”

Hermed fremstår det eksplicit, at Hamza bliver udsat for karaktermord, af bekendte og familiemedlemmer, som anklager ham for blandt andet at være kriminel, stofmisbruger og islamofob. Dette viser, hvilke udfordringer Hamza møder i processen. Det er ikke vanskeligt for Hamza at signalere, at han har forandret sig, men denne forandring bliver udelukkende mødt med en negativ reaktion fra flere kanter, med et tydeligt formål om bagvaskelse og stigmatisering. Til en vis grad kan man argumentere for at Hamza bliver udsat for social kontrol, da der kan foreligge et formål om at omvende Hamza til at returnere til islam, blandt andet for restaurere den tidligere status quo i familien og i omgangskredsen. Dermed kan det indskydes at fællesskabet besidder en markant magt, da deres omtale om Hamza potentielt kan skade ham eller påvirke hans nye ståsted som ex-muslim. Desuden medfører dette, at Hamza er nødsaget til at konfrontere de normative forventninger fra sit tidligere bagland. Han har haft et opgør med sit bagland, men til trods for at Hamza har truffet en endegyldig beslutning for sig selv, er det tydeligt at baglandet ikke er tilfredse med hans beslutningstagen. Sara oplever også at blive mødt med normative forventninger til sin adfærd. Hun beskriver blandt andet en episode med en taxachauffør som følgende:

“ Taxachauffør spurgte hvor jeg kom fra, og om jeg var muslim? Nej svarede jeg - er dine forældre muslimer - ja svarede jeg. Han blev meget vred og skældte mig ud på hele turen”

Under en køretur blev Sara spurgt ind til sin religiøse orientering. Hun besvarer taxamandens henvendelse med et nej, hvorimod hun erkender at hendes forældre er muslimer. Efterfølgende bliver Sara udsat for verbal skældud under hele køreturen. I denne situation står Sara over for et dilemma. Hun beslutter sig for at være ærlig og offentlig tilkendegive sit religiøse tilhørsforhold også til trods for risikoen for at møde kritik. Det er væsentligt at Sara holder fast i sin identitet og dermed, ligesom Hamza, har udviklet sin identitet til også at være autentisk, når det gælder frontstage. Dermed er hendes identitet som ex-muslim ikke hemmelighedsgjort, men den medfører reaktioner der går udover privatsfæren, hvor hun skal forsvare hendes valg til fremmede muslimer..Yderligere kan man fremhæve at Ebaugh, som fremhæver tømmermændsidentiteten, som består af at exiteren kan møde udfordringer med at etablere sin identitet, som følge af han eller hun skal modarbejde de normative forventninger, som der var af hendes tidligere rolle i samfundet. Sara bliver eksempelvis i denne sammenhæng bedømt ud

fra hendes tidligere rolle, men formår til trods for dette at stå fast ved sin etablerede identitet, hvilket styrker hendes frigørelse fra sin tidligere rolle som muslim. Ali møder også i kraft af sin etablering af exit og tilvalg af ateismen et dilemma:

“jeg har været hos en psykolog. Jeg fortalte hende at jeg befandt mig i et dilemma - at jeg var ex-muslim. Det var hun ikke særligt interesseret i, så det talte vi ikke mere om”

Det fremgår eksplicit at Ali som følge af sin opvækst har svært ved at danne sin identitet og derfor søger hjælp hos en autoriseret psykolog. Problemet opstår, da psykologen, til trods for sin faglighed, ikke er i stand til at hjælpe Ali. Dette afspejler sig i og med at psykologen ikke havde en interesse i at behandle Alis fravalg af islam. På denne måde kan man påpege at Ali bliver mødt med en manglende anerkendelse af hans udfordringer og forandringer. Dermed kan det potentielt forværrer hans identitetsmæssige udfordringer, da han hermed ikke er i stand til at modtage hjælp til at håndtere disse problematikker, som vedrører hans fravalg af islam. I forbindelse med exitet er det naturligt for Ali at søge hen imod psykologisk hjælp, da selve transformationsprocessen kan være mentalt ressourcekrævende, særligt når man har få bekendte, som kender til hans frafald fra islam. Dog bliver Ali ikke mødt med den forventede hjælp, hvilket også indikerer sundhedspersonalets udfordringer ved at behandle og give Ali de rette værktøjer til at håndtere sin etablering af en ny identitet. Dertil kan man se det som en underkendelse og mangel på anerkendelse af Alis identitetsmæssige rejse, hvori hans identitet usynliggøres og ikke anerkendes som et problem.

Amina stod, ligesom de andre informanterne, overfor en identitetsmæssig forandring, hvoraf hun skulle frigøre sig fra tidligere normative forventninger til hende og dertil konstruere en ny identitet i forbindelse med sin exit proces:

”Jeg var nødt til at starte mit liv forfra. Det var en omvæltende proces, som tog lang tid. Det lykkedes, men jeg var også nødt til at gennemgå store forandringer pga. jeg forlod islam. Nogle veninder fra mit studie støttede mig, men alle andre angreb mig verbalt”

Amina forklarer i denne sekvens at hun som følge af sin exit proces nærmest skulle genstarte sit liv. Amina skulle finde ud af hvem hun var, eftersom hun ikke længere var muslim. Aminas nye rolle resulterede i nogle tilpasnings- udfordringer, hvori hun var stillet overfor et problem

med at signalere til andre, at en forandring havde foregået. I denne proces blev Amina mødt med hadefulde kommentarer fra stort set alle andre end nogle veninder fra studiet. På grund af frigørelsen fra sin tidligere rolle, betød det at Amina både skulle tilrettelægge sin nye identitet, men også finde fodfæste i nye relationer, fællesskaber mm. eftersom hun på grund af sin fravalg af islam ikke længere var indlemmet i sine tidligere fællesskaber og mistet relationer. Ligesom de andre informanter ønsker Amina at leve et autentisk liv, som er tro overfor sine egne individuelle værdier og ikke det værdifællesskab, som hun tidligere var forbundet med i form af islam. Det bør nævnes at Amina også står på usikker grund, eftersom at exit processen er en bekostelig affære, som har kostet Amina både venner og familie, hvilket gør at hendes private og solidariske sfære heriblandt er forholdsvis svækket, da hendes familieband og tidligere venskaber er stort set ikke eksisterende.

Det er eksplicit at transformationsprocessen og frafaldet fra islam ikke er konsekvensfrit for de fem informanter, som alle beretter om nogle af de udfordringer og konsekvenser, som de er stødt på under deres proces. Ligeledes kan man anskue at nogle af informanterne, såsom Hamza og Sara bevidst har taget et aktivt valg i at være offentlige omkring deres nye rolle som ex-muslimer. Dette medfører naturligvis, at de risikerer at deres tidligere omgangskreds. Fordelen for Hamza og Sara er blandt andet at de ikke behøver at skjule deres identitet og at de dermed har muligheden for at stå frem uden at skulle påtage sig en rolle, som de ellers havde gjort i størstedelen af deres ungdom helt ind til deres voksenliv. Ulempen er derimod, at de risikerer konfrontationer fra andre individer, da Hamza og Sara pga. deres exit naturligvis ikke kan eller vil leve op til de notoriske forventninger, som der er til muslimer. Hvorimod blandt andet Ali skjuler sit frafald, hvilket medfører at han lever en tilværelse, hvor han risikerer at blive afsløret, før han møder konsekvenserne for ikke at følge de notoriske forventninger. Desuden medfører det også, at Ali ikke er i stand til at agere som sig selv i det offentlige rum, men derimod må forblive i det skjulte på internettet med sin etablerede identitet.

Identitetsmarkør

Grundlæggende set spiller identitet og selvscenesættelse en markant rolle for det enkelte individ i det moderne samfund. I det moderne samfund har det enkelte individforudsætningerne til at tilrettelægge sit eget liv, alt efter dette individs selvopfattelse. Til trods for at majoriteten af civilbefolkningen har begunstige forhold til at udfolde sig, som de ønsker det, er der en

minoritet repræsenteret i Danmark, som ikke nyder samme frihedsgrad. I det muslimske miljø, er det etableret, i dette speciale, at der eksisterer risiko for social kontrol, stigmatisering og udstødelse, hvis et individ måtte frafalde islam, hvilket kan have store konsekvenser for deres trivsel og hverdagsliv. De fem nævnte informanter har alle sammen mærket på egen krop, hvilke konsekvenser det har at tvivle på islam og sågar forlade islam, og de har alle oplevet dette som en ensom proces. De identitetsmæssige søgeprocesser for dem hver især er kulmineret i en identitet med afsæt i verdslige værdier, som ikke tager sit udgangspunkt i islam og dens læren.

Den identitetsmæssige markør hos ex-muslimer spiller en varierende rolle hos hver enkelt informant i dette speciale. For nogle af informanterne er det væsentligt at stå offentligt frem som værende ex-muslim, hvorledes det for andre informanter er altafgørende at hemmeliggøre sin identitet som ex-muslim, med alt hvad dette indebærer i henhold til et dobbeltliv. I dette afsnit vil det være relevant at undersøge de væsentligste argumenter og årsager til, hvorfor informanterne enten beslutter sig for at bekendtgøre sit frafald fra islam, skjule sit frafald eller helt grundlæggende at fravælge islam. I forlængelse af analyseafsnittet, hvor Ebaugh's rolle-exit-teori blev anvendt til at analysere og belyse det identitetsarbejdet og identitetsmæssige søgeprocesser som ex-muslimer oplever deres forfaldsproces, vil dette afsnit fokusere på at undersøge, hvor stor en rolle identitetsmarkøren spiller hos ex-muslimer til hverdag.

Det er etableret i det foregående analyseafsnit at det er overordnet set er alfa og omega for flere af informanterne at etablere identitet, som ikke længere er rodfæstet i islam af diverse årsager. Informanterne oplever i varierende grad, hvilke risici og konsekvenser, som er forbundet med frafaldet af islam. Dette skyldes særligt, at informanterne efter flere års performativ frontstage har undertrykt deres reelle holdninger, følelser og identitet. Dermed har informanternes identitetsmarkør i adskillige år bestået af at agere som muslim udadtil og dermed begrænset deres tvivl og afgivelse til deres backstage område, hvor ingen eller ganske få havde adgang. Dette blev for informanternes side gjort med henblik på at undgå stigmatisering, udstødelse og tab af både anerkendelse samt status i det omkringliggende samfund. Dette har uden tvivl sat sine spor, eftersom det har været særdeles ressourcekrævende at performe i en given rolle, som lever op til de forventninger, som der er sat af de muslimske iagttagere. Efter adskillige år med denne skjulte persona har flere af informanterne i deres transformationsproces gået fra tvivlere til exit og forladt islam enten offentligt eller i al hemmelighed.

Moderniteten leder til øget refleksivitet og i denne specifikke sammenhæng leder det til at informanterne afslutningsvist i deres transformationsproces ikke længere kan forsvare deres ståsted som offentlig muslim og som skjult ex-muslim. Dette leder netop til et indre opgør, hvoraf at rodløsheden bliver erstattet med et fast ståsted som ex-muslim for de fem informanter i specialet. Dog er det forskelligartet, hvorvidt informanterne offentligt tilkendegiver at de er frafaldet islam og er ex-muslimer. Ved tvivl og spørgsmålstejn, fremgår det i analysen, at flere af informanterne blev udsat for stigmatisering, social kontrol mm. Dermed vil disse negative konsekvenser blive styrket betydeligt i kraft af en offentlig status som værende ex-muslim. Informanter såsom Hamza og Sara står offentligt frem som ex-muslimer. I interviewene med de to informanter berettes der om en række konsekvenser, som medfølger med deres respektive statusser som ex-muslimer. Dermed er det relevant at undersøge konkret hvordan identitetsmarkører påvirker hverdagslivet hos eksempelvis Hamza, som har stået over for flere udfordringer forbundet med sin offentlige identitet som ex-muslim. Ud over at være udstødt af sin familie og oplevet stigmatiserende adfærd fra venner og familiemedlemmer har Hamza oplevet at hans identitetsmarkør som ex-muslim har resulteret i udfordringer i kontakten med de lokale myndigheder:

“Socialrådgiveren var muslim og jeg kunne med det samme se det her bånd imellem dem - min kone fortalte jeg ikke var muslim og hele mødet handlede kun om det. Socialrådgiveren talte kun om hvor vigtigt det var at man respekterede hinandens tro - hun talte kun til mig! Jeg opgav at forsvare mig - det var slet ikke det vi var der for. Vi skulle tale om vores barn og hele mødte handlede om at jeg ikke var muslim”

I det ovenstående citat fra interviewet med Hamza figurerer konflikten, som opstår mellem myndighederne og Hamza under hans skilsmisseproces med sin ekskone. Til trods for at Hamzas religiøse tilhørsforhold bør være underordnet i interaktionen med myndighederne, bliver hans identitetsmarkør som ex-muslim alligevel inddraget i sagen. Dette forekommer, eftersom socialrådgiveren selv er muslim. Samtalen vedrørende skilsmissen kredser omkring Hamzas identitetsmarkør, som kommer i centrum, selvom den er uvedkommende for sagen. Dermed genoplever Hamza også den stigmatisering han oplevede, da han tvivlede og da han definitivt forlod islam. I denne forbindelse kan det forekomme mentalt udmattende og frustrerende for Hamza, at han ikke kan undslippe sin religiøse fortid. Dog er der en forskel i hans tilgang til at blive konfronteret med sin religiøse baggrund. Såfremt at Hamzas ekskone

ikke havde underrettet socialrådgiveren om hans frafald fra islam, havde det højst sandsynligt ikke været et samtaleemne i skilsmisseprocessen. Dog kan man anskue en progression i Hamzas exit fra islam, da han i stedet for at forsvare eller spille en rolle han ikke kan identificere sig med, forbliver fast i sit ståsted som ex-muslim, hvilket viser at Hamzas identitetsmarkør som ex-muslim har udviklet sig og stadfæstet sig til et klart ståsted.

Ud over Hamza er Sara også en informant, som offentligt har tilkendegivet sit frafald fra islam. Hun forklarer i interviewet, hvordan det har påvirket hendes liv og i hvilken grad hun skal kæmpe mod at underlægge sig mønstre fra sin religiøse fortid:

“Jeg har mang religiøse traumer og det påvirker mig også i dag. Alle de regler man skal følge i islam er svære at aflære igen, de sidder i kroppen. Jeg skal hele tiden koncentrere mig om ikke at følge reglerne - små ting som hvilken fod jeg sætter først og sådan noget - jeg vil ikke være underlagt dem”:

Sara er fastlåst på at være ex-muslim og udviser ingen tvivl ved dette aktive valg hun har truffet. Dog fremgår det i citatet at til dagligt oplever Sara at skulle kæmpe imod tidligere tendenser fra hendes liv som religiøs muslim. Heriblandt er dette forbundet med at det er svært at frigøre sig fuldstændigt og at frigørelsen fra sine tidligere handlemønstre finder sted i en daglig kamp, da vanerne sidder under tøjet, som en internaliseret del af subjekternes habitus. Dermed er identitetsmarkøren i hendes daglige liv en konstant ihukommelse om, at hun skal frigøre sig fra den religiøse og sociale kontrol, som hun har været udsat for, samt det religiøse fællesskab hun engang velvilligt var indlemmet i. Dermed skal Sara på dagligbasis forholde sig til sin identitetsmæssige markør, hvilket gør at hun til dagligt tager et aktivt og bevidst valg om at fravælge islam og tilvælge de værdier og det liv hun ønsker at leve. Både Hamza og Sara kunne også vælge at undlade at fortælle åbent om deres identitetsmarkør som ex-muslimer. Alternativt kunne de også være kultur muslimer og dermed ej heller praktisere islam i særlig stor udstrækning, hvilket potentielt kunne give anledning til færre problematikker. Årsagen til at de begge offentligt tilkendegiver deres frafald og stadfæster dette ved at være ex-muslimer skal findes i at de ønsker at leve deres liv autentisk uden islams indflydelse, som de tager moralsk afstand fra - Også selvom det måtte føre til en række problematikker, som ellers potentielt kunne være undgået. Heraf spiller muligheden for at udfolde sin identitet uden at skulle leve op andres normative forventninger en stor rolle i deres respektive bevidstheder og overbevisninger.

Afslutningsvist har Ali også forladt islam. Modsat de to foregående informanter skjuler Ali, som tidligere nævnt, sin identitet som ex-muslim:

“Jeg tror det bliver enden på mit forhold til mine forældre. De vil indkalde familien til inventation - forsøge at retlede mig. De vil gå i panik og sende mine søskende på koranskole og på genopdragelsesrejser. Det vil jeg ikke udsætte dem for”.

Ali understreger at han skjuler sit forhold til islam eller sin mangel derpå. Han påpeger at han frygter at hans forældre og sin familie vil gennemskue hans fravalg af islam og spekulerer over hvilke følger dette måtte få for ham selv og sine søskende. Det som også kommer til udtryk i denne sammenhæng, er Alis families religiøsitet. Til trods for at Ali er vokset op i et kulturislamisk hjem og dermed ikke i et religiøst og konservativt hjem, vil det i Alis optik udgøre et markant problem, hvis han offentliggjorde sit frafald fra islam. Dermed kan man diskutere om det skyldes at det er den muslimske identitetsmarkør, som er i spil, dvs. identitet som muslim spiller en markant rolle i familiens bevidsthed, hvilket gør at de ville finde det svært at acceptere Alis valg. Heriblandt fremgår det således at Ali mener de ville forsøge at retlede ham tilbage til islam og sende hans søskende på genopdragelsesrejse. Deraf fremhæver Ali altså, at det ville give anledning til negative følger både for ham selv og sine søskende. Dette har en væsentlig indflydelse på Alis identitetsmarkør til daglig, eftersom at det betyder at Ali fortsat vil leve sit liv i en form for spaltning af sin personlighed. På den ene side kan hans inderste refleksioner og identitet udelukkende komme til udtryk i mødet med andre ligesindede, hvoraf Ali konstant skal iføre sig en facade for at beskytte sin identitetsmarkør og sin hemmelighed fra at blive afsløret i sin dagligdag.

Konklusion

Der er opstået en tendens i den vestlige verden til at muslimer også frafalder islam. Ex-muslimer har i en glidende overgang, særligt siden 2007 ved stiftelsen af Centralrådet for ex-muslimer i Tyskland, løbende etableret støttesystemer til de individer, som vælger at forlade islam. Transformationsprocessen fra muslim til ex-muslim er en kompliceret og langstrakt udvikling, som finder over tid og flere faser. I denne forbindelse har det været relevant at undersøge, hvordan ex-muslimer i Danmark er frafaldet og dermed danne et overblik over,

hvilke årsager og konsekvenser, som følger med at frafalde islam. I denne forbindelse har det også været vigtigt at belyse, hvilke barrierer ex-muslimer som Hamza, Amina, Ali, Aicha og Sara har oplevet i forbindelse med deres fravalg af islam. Dertil kan man etablere at barriere, som de hver især møder er divergerende alt efter deres køn, om de er offentlige eller ikke er offentlige vedrørende deres transformation fra muslim til ex-muslim. Informanterne oplever blandt andet at blive stigmatiseret, at blive udstødt og at miste deres anerkendelse og status i samfundet. Dette leder til at de i deres transformationsproces og exit fra islam skal etablere en ny identitet, som værende ex-muslimer. Med denne transformation medfølger en naturlig vanskelighed ved at bryde med de vante rammer. Eftersom det ikke blot er identitet hos den enkelte informant, som skal ændres, men selve den tidligere omgangskreds og de familiære relationer bliver enten svækket eller opløst, hvilket leder til at ex-muslim skal søge hen imod nye venskaber, fællesskaber og relationer, som kan anerkende og tilgodese dennes nye identitet. Den gamle identitet har indflydelse på den nye etablerede identitet, hvilket viser sig i den enkeltes ex-muslims bevidsthed og hverdagsliv. Heriblandt, hvordan de stadig bliver mødt med normative forventninger fra muslimer til trods for at eks-muslimerne, som offentligt har tilkendegivet deres identitetsskifte, har ophævet deres tidligere identitet. Desuden viser det sig i specialet, at det har problematisk at ophæve sin tidligere identitet fuldstændigt, eftersom spor fra fortiden og de religiøse praksisser også kan have sat sig fast i nethinden. Dermed kan det for eks-muslimen også være en daglig kamp og ihukommelse at træffe bevidste valg om ikke at være muslim, men derimod eks-muslim. Heraf viser det sig også i forbindelse med de eks-muslimer, som skjuler deres nye identitet, da de skal forblive tro til en rolle som muslim til trods for de er er frafaldet religionen, hvilket besværliggøre en komplet distancetagen fra islam og dermed komplet omfavelse af deres nye identitet.

Litteraturliste

Andersen, H. & Kaspersen Bo, L. (2013): *Klassisk og moderne samfundsteori*. (5.udgave)
Hans Reitzels Forlag.

Brinkmann, S. (2008): *Identitet - Udfordringer i forbrugersamfundet*. Forlaget Klim

Brinkmann, S. (2009): *Identitet - Udfordringer i forbrugersamfundet*. Forlaget Klim

Beck, U. (2012): i Frello, B., *Kollektiv identitet - Kritiske perspektiver*. Samfundslitteratur.

Cottee, S. (2015) :*The Apostats:When Muslims Leave Islam*. New York:Oxford University.

Ebaugh, H. (1988): *Becoming an Ex: The process of role exit*. Chicago: The University of
Chicago Press

Frello, B. (2012): *Kollektiv identitet - Kritiske perspektiver*. Samfundslitteratur.

Fuglsang, Olsen & Rasborg (2013); *Videnskabsteori i samfundsvidenskaberne*. (3.udgave)
Samfundslitteratur

Giddens, A.(1996) *Modernitet og selvidentitet*. Hans Reitzels Forlag.

Giddens, A. (2013); i Hansen Juul, S. (red) *sociologi i socialrådgivning og socialt arbejde*.
s.47 -65. Hans Reitzels Forlag.

Glavind, Bo, I., Christensen, A.N & Thomsen Lund, T. (2016):*Narrativ forskning - tilgange
og metoder*. Hans Reitzels Forlag.

Goffman, E. (2013); i Hansen Juul, S.(red) *sociologi i socialrådgivning og socialt
arbejde*.s.138-154. Hans Reitzels Forlag.

Goffman, E. (1975): *Stigma: om afvigerens sociale identitet*. Samfundslitteratur

Goffman, E. (2009): Stigma – Om afvigerens sociale identitet. Samfundslitteratur

Guldager, J. (2015) :*Videnskabsteori - en indføring for praktikere*. Akademisk Forlag - København.

Hansen Juul, S. (red) (2013): *Sociologi i socialrådgivning og socialt arbejde*. Hans Reitzels Forlag.

Hastrup, K., Rubow, C. & Tjørnhøj-Thomsen, T. (2017): *Kulturanalyse - Kort fortalt*. Samfundslitteratur

Honneth, A. (2013); i Hansen Juul, S. (red) *Sociologi i socialrådgivning og socialt arbejde* s.159-164. Hans Reitzels Forlag

Jensen, I. (2018): *Grundbog i Kulturforståelse*. 3.udgave. Samfundslitteratur.

Kvale, S. (2007): *Interview - en introduktion til det kvalitative forskningsinterview*. Hans Reitzels Forlag.

Kvale, S. & Brinkmann, S. (2008):*Interview, Introduktion til et håndværk*. Hans Reitzels Forlag.

Websider og publikationer

[Ex-Muslims: The Challenge to Islam It Has Never Faced - Anglican Ink © 2023](#)

[Frafalden.DK – Danmarks første forening for exmuslimer](#)

[Lewis \(2017\) \(2\) Hate Crimes in the UK against Ex-Muslims: Experiences, Effects & Recommendations | Anniesa Hussain - Academia.edu](#)

[Hussain \(2021\) \(2\) Challenging whether Freedom of Religion exists in the United Kingdom, with regards to the rise in persecution of Apostates from Islam. | Anniesa Hussain - Academia.edu](#)

Hviid, S. (2014) [Rapport-om-dobbeltliv.pdf \(red-center.dk\)](#)

[Menneskerettigheder og FN \(unric.org\)](#)

Udenrigsministeriet (2019) [154503_Religionsfrihed-e-pjece_WEB.pdf \(mfvm.dk\)](#)

[www.ft.dk/leksikon/Religionsfrihed](#)